

MIGRACIJE U FUNCIJI RAZVOJA

Ministarstvo za ljudska prava
i izbjeglice
Bosne i Hercegovine

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Empowered lives.
Resilient nations.

MIGRACIJE U FUNKCIJI RAZVOJA

Sarajevo, 2015. godine

Izdavač

*Bosna i Hercegovina
Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice
Sektor za iseljništvo*

Za izdavača:

mr.sci. Damir Ljubić

Recenzenti

*Dr. sc. Marko Valenta, Norveško sveučilište za znanost i tehnologiju, Trondheim
Dr. sc. Mirza Emirhafizović, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu*

Uređivački odbor

Dr. Roland Kostić, Emina Ćosić, Bojana Babić

Lektura

*Ferida Duraković-Hasanbegović (bosanski, hrvatski i srpski jezik)
Christopher Hughes (engleski jezik)*

Prevod sa engleskog na bosanski, hrvatski i srpski jezik

Leila Kadribašić i Divna Jakić-Subašić

Naslovna strana i DTP

Minja Mirković-Husić

Štampa

Grafičko izdavačko preduzeće "Grafika Šaran" d.o.o

Tiraž

200

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Empowered lives.
Resilient nations.

Publikacija je objavljena uz podršku Ambasade Švicarske i Razvojnog programa Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini.

Stavovi izraženi u ovoj publikaciji pripadaju isključivo autorima i ni na koji način ne predstavljaju stavove Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Ambasade Švicarske i UNDP.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

314.7(063)(082)

MIGRACIJE u funkciji razvoja / [priredivač]
Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Sektor za iseljeništvo;
[prevod sa engleskog na bosanski, hrvatski i srpski jezik
Leila Kadribašić, Divna Jakić-Subašić]. - Sarajevo:
Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine,
2015. - 119 str. : graf. prikazi, tabele ; 30 cm

Bibliografija: str. 118 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-522-25-3

1. Bosna i Hercegovina. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice.
Sektor za iseljeništvo (Sarajevo)

COBISS.BH-ID 21882630

SADRŽAJ

Predgovor	9
------------------------	----------

Jo Jakobsen i Žan Štrabac

vanredni profesori

Odsjek za sociologiju i političke nauke

Norveški Univerzitet za nauku i tehnologiju (NTNU) Trondheim, Norveška

DOZNAKE IZ INOZEMSTVA, INSTITUCIJE I RAZVOJ U BOSNI I

HERCEGOVINI¹	11
--------------------------------------	-----------

Mr Jelena Predojević Despić, Institut društvenih nauka, Beograd

Dr Tanja Pavlov, Grupa 484, Beograd

Mr Svetlana Milutinović, Grupa 484, Beograd

TRANSNACIONALNI PREDUZETNICI U SRBIJI: RESURS EKONOMSKOG

RAZVOJA	23
----------------------	-----------

Aleksandar Božić, mr.sc., nezavisni istraživač

alumni član Fakulteta društvenih nauka, Univerzitet City London,

Velika Britanija

MEĐUNARODNA MOBILNOST I PROTOK ZNANJA:

ISKUSTVA MLADIH STRUČNJAKA O POVRATKU U

BiH PO ZAVRŠETKU POSTDIPLOMSKIH STUDIJA U

INOSTRANSTVU¹	34
---------------------------------------	-----------

Dr. sc. Marina Perić Kaselj, znanstvena suradnica

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

DA LI JE DOVOLJNO VOLJETI DOMOVINU?

HRVATI BOSANSKE POSAVINE (PRIMJER OPĆINE

DERVENTA) IZMEĐU ŽELJE I NE/MOGUĆNOSTI ZA

POVRATKOM	47
------------------------	-----------

Milica Vesković Anđelković

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

ULOGA VISOKOKVALIFIKOVANIH POVRATNIKA

U PROSPERITETU SRBIJE - MOGUĆNOSTI I

PREPREKE	58
-----------------------	-----------

Doc. dr. Caroline Hornstein Tomić

Viša znanstvena suradnica

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska

**MOBILNOST OBRAZOVANE I STRUČNE RADNE
SNAGE, ŠIRI CILJANI *OUTREACH* PROGRAMI RADA SA
DIJASPOROM, REMIGRACIJA POLITIKE I ISKUSTVA
HRVATSKE68**

MMag. Ines Šuh

World University Service (WUS) Austrija

**UTJECAJ PRIVREMENOG POVRATKA VISOKOSTRUČNIH
MIGRANATA SA ZAPADNOG BALKANA PROGRAM PRILIVA
MOZGOVA.....80**

Esmeralda Shehaj

Univerzitet u Tirani, Albanija

Nermin Oruč

Međunarodni Univerzitet Sarajevo, Bosna i Hercegovina

**MIGRACIJE KAO JEDAN OD SISTEMA SOCIJALNE
ZAŠTITE: ANALIZA EFEKATA DOZNAKA IZ INOZEMSTVA
NA SIROMAŠTVO I NEJEDNAKOST U ALBANJI I BOSNI I
HERCEGOVINI94**

PREDGOVOR

Zbornik radova Migracije u funkciji razvoja, nastao kao rezultat aktivnosti koje su prethodile organizaciji istoimene istraživačke radionice održane 17. i 18. novembra 2014. godine u Sarajevu, izražava društvenu potrebu za aktueliziranjem ove bitne teme.

Istraživačka radionica dio je zajedničkog projekta Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice, Ambasade Švicarske i Razvojnog programa Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini pod naslovom *Migracije i razvoj: Uvrštavanje koncepta migracija i razvoja u relevantne politike, planove i aktivnosti u Bosni i Hercegovini*. Ovaj projekat nastoji sistematski mobilizirati i izgraditi potencijale migranata iz Bosne i Hercegovine u relevantnim područjima tranzicije i socio-ekonomskog razvoja, osiguravajući vidljive učinke njihovog doprinosa napretku zemlje na svim institucionalnim i društvenim nivoima. Shodno navedenom, Istraživačka radionica je imala za cilj podići svijest, proširiti znanja i omogućiti dijalog između zainteresiranih aktera u vezi s migracijama i razvojem, kao i ukazati na značaj migracija za razvoj Bosne i Hercegovine, te stvoriti pretpostavke za uključivanje emigracije / iseljeničtva iz BiH u integrirane razvojne strategije na svim nivoima vlasti u Bosni i Hercegovini.

Glavni ciljevi radionice *Migracije u funkciji razvoja* bili su:

- predstaviti komparativna iskustva u vezi s migracijama kao komponentom socio-ekonomskog razvoja (prvenstveno istraživanja koja se odnose na Bosnu i Hercegovinu, ali i na druge zemlje Zapadnog Balkana);
- diskutovati o izazovima i mogućnostima korištenja migracija u funkciji razvoja Bosne i Hercegovine.

Radionica je nastavak *Istraživačke radionice o migracijama iz Bosne i Hercegovine* održane 10. i 11. septembra 2012. godine u Sarajevu, koju je organizovalo Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH u saradnji sa Evropskom komisijom, Ambasadom Švicarske i Institutom za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Navedene aktivnosti Ministarstva na pružanju podrške razvoju akademskih istraživanja u oblasti migracija i jačanju istraživačkih kapaciteta u BiH u oblasti migracija i razvoja proističu iz Strategije migracija i azila BiH za period 2012-2015.

S obzirom na brojnost i veliki potencijal bosanskohercegovačkog, ali i iseljeničtva u okruženju, primarna namjera istraživačke radionice bila je da na jednom mjestu okupi istraživače iz više zemalja koji se bave ovim pitanjima.

S tim u vezi bitno je podcrtati prednosti i slabosti postojećeg ambijenta u smislu olakšica ili prepreka koje treba da budu otklonjene kako bi se uspješno ostvario socio-ekonomski razvoj naše zemlje (putem investicija, transfera ljudskog kapitala i tehnologija, prekvalifikacije/dokvalifikacije nezaposlenih, razvoja obrazovnog i zdravstvenog sistema i slično).

Zahvaljujući ovoj publikaciji, razvojna dimenzija migracije tvori sintagmu koja pretendira biti prisutnija u društveno-političkom diskursu BiH i zemalja regiona. Radovi koji su zasnovani na provedenim istraživanjima pretežno tretiraju dva aspekta migracija u kontekstu razvoja: ljudski kapital izvan domovine i(li) ekonomske učinke u zemlji porijekla. Kroz predstavljene makro studije slučaja zemalja Zapadnog Balkana, osim specifičnosti, došle su do izražaja i određene zajedničke karakteristike u odnosu na intelektualni i ekonomski potencijal brojnog iseljništva. Nalazi priloženih istraživanja, s teorijskom i empirijskom podlogom, izuzetno su vrijedni i zbog svoje praktične primjenjivosti na socio-ekonomski realitet.

Održavanje radionice i objavljivanje Zbornika nisu vođeni pretenzijom da se apsolvira zadata tema već, naprotiv – da se potaknu nova ili nastave započeta istraživanja, za kojim evidentno postoji potreba. Članovi Uređivačkog odbora bili su na visini zadatka, koji je dodatno usložen zahtjevom da u relativno kratkom vremenu iščitaju dostavljene radove, te s autorima/cama razmijene eventualne primjedbe, komentare ili sugestije. Pri tome se poštovalo načelo nezadiranja u suštinu izvornog teksta, budući da se nipošto nije težilo strukturnoj jednoobraznosti radova. Čini se važnim istaknuti da su svi radovi, nakon što je izvršena selekcija dostavljenih sažetaka projekata, prihvaćeni.

Nadamo se da će ova publikacija, objavljena na službenim jezicima BiH i engleskom jeziku, koristiti mnogim istraživačima iz ove oblasti, kao i da će doprijeti do šire javnosti, čemu će pogodovati njena dostupnost na web stranicama organizatora radionice.

Mr. sc. Isma Stanić

Ministarstvo za ljudska
prava i izbjeglice
Bosne i Hercegovine

Dr. sc. Mirza Emirhafizović

Fakultet političkih nauka
Univerziteta u Sarajevu

Jo Jakobsen i Žan Štrabac

vanredni profesori

Odsjek za sociologiju i političke nauke

**Norveški Univerzitet za nauku i tehnologiju (NTNU) Trondheim,
Norveška**

DOZNAKE IZ INOZEMSTVA, INSTITUCIJE I RAZVOJ U BOSNI I HERCEGOVINI¹

Sažetak

Samo nekoliko zemalja u svijetu prima više novčanih doznaka koje šalju migranti iz inozemstva od Bosne i Hercegovine. Ova studija istražuje efekte tih doznaka na ekonomiju Bosne i Hercegovine i ispituje da li je i kako je odnos između novčanih transfera migranata i rasta u zemlji uvjetovan kvalitetom institucija. Statistički modeli koje smo koristili temelje se na podacima Svjetske banke. Rezultati pokazuju da je ovaj odnos složen: doznake uistinu mogu podstaknuti stopu rasta unutar zemlje, međutim to se odnosi samo na one zemlje koje nemaju dobro razvijen institucionalni okvir, a to je kategorija u koju očito spada i Bosna i Hercegovina. Stoga doznake mogu imati kratkoročnu korisnu ulogu kao zamjena za ulogu koju inače treba da imaju institucije i inozemne direktne investicije u Bosni i Hercegovini. Na samom kraju referata fokusirali smo se na socijalne i ekonomske efekte novčanih doznaka iz inozemstva i razmatrali vezu između priliva novčanih doznaka iz inozemstva i razvoja institucionalnog okvira.
Ključne riječi: doznake, inozemne direktne investicije, institucije i razvoj.

Uvod

Bosna i Hercegovina je 1990-ih godina izašla iz rata sa uništenom ekonomijom, nestabilnim društvenim poretkom i političkim sistemom, te sa značajno smanjenom populacijom, djelomično zbog brojnih žrtava nakon dugogodišnjeg rata, ali većim

¹Duža verzija ovog izlaganja već je ranije objavljena u 'The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities' (Dijaspora Bosne i Hercegovine: Integracija u transnacionalne zajednice), (Farnham, Ashgate, 2011). Referat je obraden i prilagođen uz dozvolu izdavača iz Bosne i Hercegovine – vezani dokumenti: Doznake – Institucije – Razvoj, Valenta, M. & Ramet, S. eds. The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities (Dijaspora Bosne i Hercegovine: Integracija u transnacionalne zajednice), (Farnham, Ashgate, 2011) strana 185-207 Copyright © 2011.

dijelom zbog migracije stanovništva.

Oživljavanje ekonomije – i naravno bosanskohercegovačkog društva u cjelini – uslijed mnogobrojnih problema i izazova uvijek je iznimno težak zadatak. Međutim, pogledamo li na pozitivnu stranu u smislu dešavanja u ekonomiji, možemo primijetiti prilično značajan efekat ovakvih masovnih migracija: velika bosanskohercegovačka dijaspora je slala – i još uvijek šalje – ogromne količine novca putem novčanih doznaka svojim prijateljima i članovima obitelji u domovini.

Od 1998. godine – koja je prva poslijeratna godina za koju su prikupljeni prilično pouzdani podaci – Bosna i Hercegovina je konstantno bila jedan od najvećih svjetskih primatelja novčanih doznaka iz inozemstva u odnosu na veličinu ekonomije. U stvari, prema brojčanim pokazateljima Svjetske banke, 1998, 1999. i 2000. godine odnos novčanih doznaka iz inozemstva i BDP-a je u Bosni i Hercegovini bio veći nego u bilo kojoj drugoj zemlji u svijetu. Međutim, iskazano u apsolutnim brojevima, od početka milenijuma do 2008. godine priliv zvanično registriranih novčanih transfera u Bosnu i Hercegovinu skoro se udvostručio.

U studiji se istražuju efekti koje su doznake migranata imale na ekonomiju u Bosni i Hercegovini. Što se tiče ovog odnosa, zaključak ni na koji način nije izvjestan. Mišljenja iznesena u literaturi o ekonomskom utjecaju doznaka na zemlju koja je primatelj nisu jedinstvena i eksplicitna. Dok veliki broj empirijskih studija zaključuje da su efekti pozitivni (npr. Adams i Page 2005; Catrinescu i ostali 2009 i Mundaca 2009), u ostalim studijama se navodi da doznake, u stvari, mogu sputavati ekonomski razvoj. Ova tvrdnja se temelji na konceptu tendencije smanjivanja učešća rada, podsticanja potrošnje umjesto ulaganja i smanjene konkurentnosti domaće ekonomije (pogledati Amuedo-Dorantes and Pozo 2004, Glytsos 2002).

Uloga institucionalnog okvira dodatno komplicira cijelu situaciju. Najnovije studije navode da su efekti doznaka na razvoj značajno uslovljeni upravljačkom strukturom zemlje primatelja. Međutim, i ovdje su dokazi koji se iznose daleko od toga da su jedinstveni i eksplicitni. U nekim studijama se tvrdi da se uticaj doznaka na rast u zemlji povećava zajedno sa kvalitetom institucija na gotovo isti način kao i kod ostalih vrsta međunarodnih finansijskih priliva (pogledati Catrinescu et al. 2009, IMF 2005, Mundaca 2009). S druge strane, u ostalim studijama se iznosi potpuno suprotno mišljenje, gdje se navodi da je sasvim izvjesno da će zemlje s manje razvijenim institucionalnim okvirom imati ekonomsku korist od doznaka iz inozemstva. U ovim studijama se navodi da su, s obzirom na prirodu novčanih transfera iz inozemstva po principu fizičko lice fizičkom licu, ovi prilivi odvojeni od stranih investicija i priliva pomoći, te da oni u stvari predstavljaju neku vrstu

kompenzacije uslijed lošeg institucionalnog okvira i, vezano za to, nedostatka adekvatnog pristupa ostalim izvorima kapitala (pogledati Schrooten 2005).

U našoj analizi se bavimo vezom između doznaka i institucionalnog razvoja. Uglavnom se fokusiramo na efekte doznaka i stranih direktnih investicija na ekonomski rast, te analiziramo da li kvalitet institucija uvjetuje rast kao jedan od potencijala koje imaju doznake iz inozemstva.

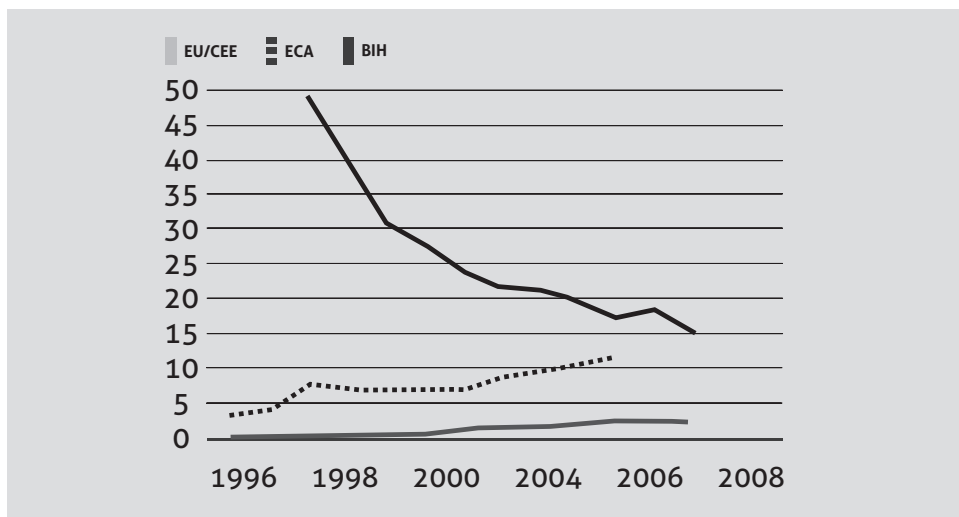
Doznake migranata, priliv međunarodnog kapitala i ekonomija Bosne i Hercegovine

Rat iz 1990-ih godina je devastirao kako ekonomiju Bosne i Hercegovine tako i njeno društvo. Obnova i oživljavanje zemlje, zbog obilja problema i izazova koji se pred njom nalaze, uvijek je predstavljala iznimno važan zadatak. Hiljade ljudi je izgubilo živote, a milioni stanovnika su raseljeni, dok je kapacitet proizvodnje devastiran, a političke i ekonomske institucije prave spore korake.

Proces oporavka mogao bi biti značajno otežan zbog stečenih interesa i etničkih pripadnosti. Za početak, Dejtonski mirovni sporazum je specificirao iznimno kompleksan politički poredak, koji je osigurao da je država podijeljena na srpski entitet (Republika Srpska) i Federaciju Bošnjaka i Hrvata: Federacija je, dalje, podijeljena na nekoliko kantona, sa vrlo slabom centralnom vladom koja konstitutivne dijelove ovog entiteta drži zajedno. Etničke politike uveliko dominiraju nad izgradnjom države i ekonomsko-političkom reformom. Sve strane, na temelju stečenih interesa, čini se, bile su više zainteresirane da očuvaju umnogome disfunkcionalni *status quo* nego da osiguraju politički, institucionalni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine. Međutim, stopa rasta nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma je, u stvari, bila relativno prihvatljiva, barem do 2008. godine. Naravno, u kasnim 1990-im ekonomija Bosne i Hercegovine je bila potpomognuta velikim prilivom vanjske pomoći za razvoj zemlje. Iako su se dotoci pomoći počeli smanjivati početkom novog milenija, rast BDP-a je nastavljen. Posljednjih godina, međutim, ekonomija stagnira.

U situaciji kada su se brojke koje pokazuju dotok pomoći smanjile, a Bosna i Hercegovina i dalje nije u stanju da privuče inozemne direktne investicije, što se smatra neophodnim za značajan i održiv rast (čemu ćemo se kasnije u ovom referatu vratiti), doznake migranata mogu odigrati vitalnu ulogu kao mogući katalizator razvoja. Tabela 1 pokazuje godišnji obim zvaničnih novčanih transfera migranata u Bosnu i Hercegovinu (kao udio BDP) za period 1998-2008. Brojke za BiH se porede sa prosjekom priliva doznaka i njihovim udjelom u BDP-u u regionu Evrope i Centralne Azije (ECA – Europe and Central Asia) (prema definiciji Svjetske banke, ECA region isključuje zemlje članice EU i zemlje

sa visokim dohotkom¹), kao i u zemljama novim članicama EU iz Centralne i Istočne Evrope. (EU/CEE²). Kako se pokazalo, BiH je kontinuirano bila – i još uvijek je – jedan od najvećih primatelja doznaka iz inozemstva u svijetu, naročito s obzirom na veličinu ekonomije. U stvari, za period od tri godine, od 1998. do 2000 – nijedna zemlja u svijetu nije primila više doznaka iz inostranstva, koje čine udio u BDP-u, od Bosne i Hercegovine. Štaviše, u apsolutnom smislu izgledalo je da godišnji priliv doznaka u Bosnu i Hercegovinu samo raste, dok su se novčani transferi, što se tiče njihovih iznosa, skoro udvostručili od 2000. do 2008. godine. Migranti su putem novčanih doznaka poslali ukupno 2,7 milijardi američkih dolara (USD) prijateljima i rodbini u 2008. godini, što je iznosilo 15 procenata BDP-a zemlje. Najnoviji dostupni podaci Svjetske banke pokazuju prilično stabilan priliv doznaka tokom proteklih godina, čiji je godišnji iznos dostizao dvije milijarde USD (Svjetska banka 2011).

Napomena: Naš izračun se temelji na podacima Svjetske banke (2008) na <http://data.worldbank.org/>; krivulje se temelje na neponderiranim srednjim vrijednostima za zemlje koje su uključene u svaku grupu; “EU/CEE” označava 10 zemalja iz Centralne i Istočne Evrope koje su postale članice EU u periodu 2004-2007; “ECA” označava Evropu i centralnu Aziju, isključujući zemlje članice EU i zemlje sa visokim dohotkom (kako je definirala Svjetska banka); “BIH” označava Bosnu i Hercegovinu. Mogli smo zapaziti kako neki od istraživača vjeruju da su doznake migranata možda primarni instrument razvoja u 21. vijeku (pogledati Kapur 2004).

Međutim, ostali imaju negativan stav po pitanju efekta doznaka. Grupa istraživača sa “negativnim” stavom nudi nekoliko različitih argumenata. U svrhu našeg istraživanja reći ćemo da su najvažniji oni argumenti kojima se tvrdi da se doznake uglavnom koriste za financiranje osnovnih troškova domaćinstva, što je

uobičajena potrošnja, te samim tim doznake imaju vrlo mali efekat na ulaganja (pogledati Glytsos 2002). Kao drugo, tako veliki prilivi doznaka mogu učiniti da domovina migranata i dalje ostaje ovisna o njima pošto na sasvim učinkovit način predstavljaju prepreku nužnim reformama u sektoru ekonomije (pogledati Glytsos 2002). Kao treće, u vezi sa prethodno rečenim, sektor rada i njegovo učešće u bruto nacionalnom dohotku trpi posljedice do one mjere do koje primatelji doznaka iste smatraju zamjenom za prihod koji mogu ostvariti vlastitim radom (pogledati Chami, Fullenkamp i Jahjah 2003).

Još jedno interesantno pitanje je: da li kvalitet institucionalnog okvira uslovljava efekte doznaka na razvoj zemlje? Naredno poglavlje će istražiti da li kvalitet institucija i uprave uistinu utiču na mogućnosti rasta novih ekonomija u razvoju. Konkretni fokus je stavljen na vezu između tokova kapitala, institucija i rasta u BiH.

Veza između tokova kapitala, institucija i rasta u BiH

Generalno se smatra da institucionalno okruženje u cjelini – “meka” institucionalna infrastruktura ili struktura uprave društva – snažno doprinosi unapređenju ekonomskih aktivnosti, uključujući inozemne direktne investicije u BiH (pogledati Kaufmann, Kraay i Mastruzzi 2009). Gledano iz perspektive kompanija, uloga institucija – i, naravno, u tom pogledu glavna svrha države – jeste da smanje troškove transakcija i zaštite imovinska prava. Osiguranje imovinskih prava može biti od vitalnog značaja s obzirom da se time podstiče preuzimanje rizika, ohrabruju novine i omogućuju izrada i provedba ugovora koji imaju dugoročniju perspektivu.

Da li institucije uistinu utiču na vezu između doznaka i razvoja? Neka istraživanja potvrđuju da je to uistinu tako. U studiji čiji je autor Catrinescu i ostali iz 2009. godine (Catrinescu *et al.* 2009) navodi se da doznake imaju snažniji efekat na stope rasta u zemljama koje imaju stabilniju politiku i institucionalno okruženje. Ostali istraživači se ne slažu s ovom tvrdnjom, ističući da se doznake “ne ponašaju” na način kako to rade ostali međunarodni tokovi kapitala; drugim riječima, s obzirom na njihov karakter, gdje transfer ide od jednog fizičkog lica drugom, ovakvi tokovi se nalaze van standardnog vladinog okvira, te stoga mogu imati *zamjensku ulogu* za zdrav institucionalni okvir i na takav način poticati rast u zemljama sa lošom upravom (pogledati Schrooten 2005).

Ko god da je “u pravu”, ovo pitanje je od vitalnog značaja za Bosnu i Hercegovinu. Razlog nije samo to što je ova zemlja vodeća među zemljama primateljima doznaka iz inozemstva, nego i činjenica da je institucionalni okvir bio, i relativnom smislu

još je uvijek u rasulu nakon rata. Naslijeđe rata je uistinu ostavilo gotovo neizbrisiv trag na političke i ekonomske institucije zemlje. Od sveobuhvatnog političkog sistema i njegove komplicirane strukture, podjela duž etničkih linija, do donekle monotonih institucija poput carinske službe, lokalne birokracije i sudova, cijeli institucionalni okvir se čini slabim.

Povećavaju li doznake stopu rasta u ekonomijama u razvoju? Kvantitativna analiza 1997-2006.

Varijable i metode

Koristili smo podatke vremenske serije i podatke presjeka (serije strukture) (TSCS podaci), a period koji smo pokrili je od 1997. do 2006. godine. U studiji su obuhvaćene 103 ekonomije u razvoju (to jest one koje je Svjetska banka definirala kao ekonomije sa ‘niskim dohotkom’, ‘nižim srednjim dohotkom ili ‘višim srednjim dohotkom’). Svi podaci su Svjetske banke (2008 <http://data.worldbank.org/>). Ovisna varijabla je stvarni ekonomski rast, što je u stvari godišnji procenat stope rasta BDP per capita (po glavi stanovnika) (RAST/GROWTH).

Glavnu neovisnu varijablu koja nas interesira predstavljaju doznake podijeljeno sa BDP (DOZNAKE). Ova varijabla mjeri zvanično registrirane privatne transfere novca koje šalju radnici migranti u svoju domovinu³. S obzirom da je to na grafikonu prikazano visokom pozitivnom krivuljom, varijabla je logaritamski transformirana prije nego je korištena u raznim procjenama. Uticaj doznaka na rast se može, manje ili više eksplicitno, porediti sa efektom koji imaju ostali tokovi kapitala, kao prvo i iznad svega inozemne direktne investicije (koje su registrirane i pojavljuju se kao udio u BDP). Stoga se u ovu jednadžbu unosi i varijabla stranih direktnih investicija. Također smo izmjerili i registriranu inostranu pomoć po glavi stanovnika (POMOĆ). Uključili smo i “standardni” set kontrolnih varijabli, u skladu sa empirijskom literaturom. Zbog ograničenog prostora za iznošenje podataka nismo prezentirali opise, ali oni se mogu dobiti od autora na upit.

Kako bismo bili sigurni da podaci nisu osjetljivi na metodu procjene koja se primjenjuje, za neke modele smo vršili procjenu parametara i standardne pogreške koristeći metodu najmanjih kvadrata (*ordinary least squares*) (OLS), dok smo u drugim verzijama koristili regresiju metode najmanjih kvadrata, uz ‘Huber-White’ robustne procjene standardne pogreške (*Reg. cluster*). Kod nekih mjerenja koristili smo metodu fiksnog učinka (*fixed-effects’ method*) kako bismo se više fokusirali na devijaciju *unutar* zemlje.

Rezultati i analiza

Tabela 1, stubac 1 prikazuje osnovni model metode najmanjih kvadrata (OLS model). Ovdje ne možemo vidjeti ništa šta što bi moglo ukazivati da doznake utiču na rast: iako je koeficijent DOZNAKE pozitivan, to nema neki značaj. Ovakvo stanje nedostatka rezultata ostaje isto u verziji robustne regresije (stubac 2). Barem na prvi pogled, čini se da argument o ‘negativnoj’ grupi može držati vodu. Moglo bi se reći da su doznake više okrenute ka običnoj potrošnji, što ima malo efekta na podizanje produktivnosti ili učinka, te da takvi transferi novca stvaraju ovisnički odnos koji blokira nužne reforme, gdje učešće u radu trpi zbog priliva doznaka u ekonomiju.

Tabela 1: Procjene učinka doznaka na ekonomski rast u ekonomijama u razvoju, 1997-2006

	(1) <i>OLS</i>	(2) <i>Reg. cluster</i>	(3) <i>Fiksni učinak</i>
<i>Neovisne varijable</i>	<i>RAST</i>	<i>RAST</i>	<i>RAST</i>
<i>STOPA VREMENSKOG POMAKA</i>	<i>0.348*** (10.75)</i>	<i>0.319*** (5.15)</i>	
<i>DOZNAKE</i>	<i>0.128 (1.44)</i>	<i>0.040 (0.49)</i>	<i>0.642*** (2.68)</i>
<i>FDI</i>	<i>0.216*** (2.84)</i>	<i>0.220** (2.28)</i>	<i>0.084 (0.89)</i>
<i>POMOĆ</i>	<i>-0.041 (-0.50)</i>	<i>-0.041 (-0.49)</i>	<i>-0.010 (-0.09)</i>
<i>FIKSNE INVESTICIJE</i>	<i>0.346 (0.69)</i>	<i>0.319 (0.46)</i>	<i>-2.149** (-2.41)</i>
<i>TRGOVINA</i>	<i>-0.061 (-0.19)</i>	<i>-0.141 (-0.43)</i>	<i>5.303*** (4.57)</i>
<i>RAST POPULACIJE</i>	<i>-0.525*** (-3.51)</i>	<i>-0.603*** (-3.09)</i>	<i>0.258 (0.284)</i>
<i>TEKUĆI RAČUN</i>	<i>0.052*** (2.79)</i>	<i>0.045* (1.94)</i>	<i>0.023 (0.74)</i>
<i>EKONOMSKI RAZVOJ</i>	<i>-0.814*** (-3.99)</i>	<i>-0.776*** (-3.47)</i>	
<i>PROMJENE CIJENA</i>	<i>-0.293** (-2.55)</i>	<i>-0.301** (-2.40)</i>	<i>-0.674*** (-4.35)</i>

<i>ŠKOLA</i>	<i>0.027***</i> (0.027)	<i>0.020*</i> (1.91)	<i>-0.029</i> (-0.77)
<i>Konstanta</i>	<i>6.638***</i> (3.52)	<i>8.733***</i> (3.95)	<i>-11.905*</i> (-1.94)
<i>Model vremena</i>	<i>NO</i>	<i>YES</i>	<i>YES</i>
<i>Model zemlje</i>	<i>NO</i>	<i>NO</i>	<i>YES</i>
<i>Opservacije</i>	<i>851</i>	<i>851</i>	<i>851</i>
<i>Zemlje</i>	<i>103</i>	<i>103</i>	<i>103</i>
<i>R²</i>	<i>0.25</i>	<i>0.29</i>	<i>0.46</i>

t-statistika u zagradi; sve neovisne varijable osim PROMJENE CIJENA zaostaju za jednu godinu; varijable od posebnog teorijskog interesa navedene su podebljanim slovima; stupanj statističkog značaja obilježen je asteriskom: * značaj 10%; ** značaj 5%; *** značaj 1%.

Uporedimo ove rezultate sa rezultatima koje ostvaruju inozemne direktne investicije. Kako bi se moglo očekivati, koeficijent stranih direktnih investicija je pozitivan i dosta znakovit u prva dva modela, što znači da zemlje koje privlače velike količine stranih direktnih investicija imaju tendenciju većih stopa rasta. Također, treba uzeti u obzir da je većina ostalih rezultata u skladu sa očekivanim.

Međutim, stubac 3 komplicira sliku. U smislu njihovog uticaja na rast, DOZNAKE i FDI (inozemne direktne investicije) mijenjaju mjesto: sada DOZNAKE imaju jak pozitivan efekat na ovisnu varijablu, dok nema nikakvog efekta na inozemne direktne investicije! Razlog za ovo sasvim sigurno je uključivanje u model prototipa za određenu zemlju N-1 – čime se dobiva model fiksnog učinka. Supstantivna interpretacija koeficijenata se također mijenja. Kod modela fiksnog učinka fokus pažnje se stavlja na varijacije koje su specifične za datu zemlju, kao što su promjene unutar zemlje do kojih dolazi s vremenom. Ovo znači da stubac 3 pokazuje da, ako data ekonomija vremenom povećava priliv doznaka (kao udio BDP), isto je tako sasvim izvjesno da će se povećati njena stopa rasta. Ako ukupno sagledamo stubove iz *Tabele 1*, možemo uvjetno zaključiti da zemlje s visokom razinom doznaka, koje su udio u BDP-u, ne ostvaruju brži rast od zemalja koje bilježe slab priliv doznaka. U ovom posljednjem slučaju, možemo špekulirati da u tim zemljama postoji odgovarajući pristup izvorima eksternog kapitala koji mogu potencijalno unaprijediti rast, kao što su inozemne direktne investicije (FDI), ali samo onoliko koliko je data zemlja u stanju da poveća svoj godišnji priliv doznaka, godinu za godinom. Sasvim je izvjesno da će to biti korisno za datu zemlju.

Tabela 2: Procjene učinaka doznaka na ekonomski rast u ekonomijama u razvoju, prema kvalitetu institucionalnog okvira, 1997-2006.

	(1) <i>Reg. cluster</i> <i>WBGI>=0</i>	(2) <i>Reg. cluster</i> <i>WBGI<0</i>	(3) <i>Fixed effects</i> <i>WBGI>=0</i>	(4) <i>Reg. cluster</i> <i>WBGI<0</i>
<i>Neovisne varijable</i>	<i>RAST</i>	<i>RAST</i>	<i>RAST</i>	<i>RAST</i>
<i>STOPA VREMENSKOG POMAKA</i>	0.220** (2.17)	0.353*** (4.75)		
<i>DOZNAKE</i>	0.155 (0.325)	-0.005 (-0.05)	0.459 (0.91)	0.774*** (2.72)
<i>FDI</i>	0.322* (1.72)	0.178* (1.67)	0.539** (2.00)	0.007 (0.07)
<i>POMOĆ</i>	0.071 (0.72)	-0.210 (-1.38)	-0.050 (-0.43)	0.626* (1.74)
<i>FIKSNE INVESTICIJE</i>	-1.014 (-0.75)	0.623 (0.72)	0.057 (0.03)	-3.152*** (-2.90)
<i>TRGOVINA</i>	0.014 (0.02)	-0.228 (-0.55)	3.780 (1.39)	5.615*** (4.10)
<i>RAST POPULACIJE</i>	-0.712** (-2.45)	-0.579** (-2.30)	-0.459 (-1.12)	0.710** (2.37)
<i>TEKUĆI RAČUN</i>	0.057* (1.77)	0.009 (0.24)	0.136** (2.13)	-0.640 (-3.43)
<i>EKONOMSKI RAZVOJ</i>	-0.613 (-1.32)	-0.876*** (-4.55)		
<i>PROMJENE CIJENA</i>	-0.119 (-0.57)	-0.290* (-1.91)	-0.253 (-0.77)	-0.640*** (-3.43)
<i>ŠKOLA</i>	0.005 (0.22)	0.021* (1.68)	0.098 (1.39)	-0.098* (-1.97)
<i>Konstanta</i>	11.387*** (3.18)	9.335*** (2.94)	-18.497 (-1.37)	-0.654 (-0.07)
<i>Model vremena</i>	YES	YES	YES	YES
<i>Model zemlje</i>	NO	NO	YES	YES
<i>Opservacije</i>	236	615	236	615
<i>Zemlje</i>	37	84	37	84
<i>R²</i>	0.24	0.33	0.40	0.51

t-statistika u zagradi; sve neovisne varijable osim **PROMJENE CIJENA** zaostaju za jednu godinu; varijable od posebnog teorijskog interesa navedene su podebljanim slovima; **WBI** označava Indikatore Svjetske banke koji se odnose na upravljanje (indikatori upravljanja); stupanj statističkog značaja obilježen je asteriskom: * značaj 10%; ** značaj 5%; *** značaj 1%.

Tabela 2 detaljno se fokusira na ova dva usko vezana pojma. Ovdje smo razdvojili uzorak jednog ocijenjenog modela za zemlje koje imaju čvrst institucionalni okvir (operativno definirano kao zbir ukupnog prosjeka od 0 ili više u odnosu na 6 pokazatelja Svjetske banke koji se odnose na upravljanje) i uzorak za zemlje sa slabijim institucijama (ili $WBI < 0$, kategorija u kojoj se Bosna i Hercegovina nalazi sve ovo vrijeme). Rezultati na temelju robustnih regresijskih procjena (stubac 1 i 2) prilično su jasni: razlike između zemalja po pitanju kvaliteta institucija ne uvjetuju značajno to da li doznake imaju/nemaju uticaja na rast (prema ovim nalazima, čini se da kvalitet institucija ne utiče na pozitivne i značajne rezultate po pitanju stranih direktnih investicija).

Međutim, u stupcima 3 i 4 možemo naći neke interesantne kvalifikacije navedenog. U modelima fiksnog učinka uistinu postoje razlike između dva uzorka kada pogledamo odnos između doznaka i rasta – to se isto odnosi i na vezu između stranih direktnih investicija (FDI) i rasta. Međutim, dvije vrste priliva kapitala se ipak ne ‘ponašaju’ na isti način. U zemljama sa dobrim i čvrstim institucionalnim okvirom povećanje priliva stranih direktnih investicija (za datu zemlju) povezano je sa povećanim stopama rasta, premda ovo nije slučaj kod onih zemalja koje trpe zbog nerazvijenih institucija. Ovi rezultati su upravo u skladu sa generalnom idejom koja se iznosi u naučnoj literaturi – o interakciji između stranih direktnih investicija (FDI), upravljanja i rasta, gdje se iznosi stajalište da potencijal rasta od stranih direktnih investicija lako može biti ugrožen ako je institucionalni okvir zemlje domaćina manjkav.

Što se tiče doznaka, tu je situacija potpuno suprotna: loše institucije povećavaju uticaj koji novčani transferi migranata imaju na rast ekonomije, dok, s druge strane, povećan priliv doznaka nema uticaja na rast u zemljama sa jakim institucijama. Možda nam ovo pokazuje da u stručnim analizama obiju “grupa” doznaka – to jest i onih sa ‘pozitivnim’ i ‘negativnim’ efektom – možemo doći do značajnog zaključka. S jedne strane, u onim zemljama koje su dosegle određenu razinu ekonomsko-političkog razvoja, za dalji rast i razvoj zemlje može biti potrebno dodatno financiranje iz drugih dugoročnih izvora kapitala, koji su direktnije okrenuti unapređenju produktivnosti i fokusirani na investiranje – prije svega na inozemne direktne investicije – kako se to pokazalo sa ovom “grupom” doznaka sa “negativnim” efektom. S druge strane, doznake mogu imati ključnu ulogu kao

zamjena (i kompenzacija u situaciji nedostatka čvrstog institucionalnog okvira) za institucionalne posrednike i inozemne direktne investicije u zemljama gdje je evidentan nedostatak institucionalne infrastrukture. Za ove zemlje – gdje spada i Bosna i Hercegovina – čini se sasvim kredibilnim insistirati na “grupi doznaka sa pozitivnim efektom” s obzirom da u ovakvim zemljama doznake imaju efekat na ublažavanje siromaštva, kao i ostale šire i multiplicirane učinke kao što je, na primjer, ulaganje u ljudski kapital.

Zaključci

S obzirom na već utvrđeni značaj privlačenja kapitala iz vanjskih izvora, Bosna i Hercegovina efektivno ima dvije strateške ‘alternative’. Prvo, ako zemlja želi privući značajan iznos dugoročnih stranih investicija – i u potpunosti realizirati puni potencijal stranih direktnih investicija na trenutnom nivou investicija – potrebno je da poboljša svoju poslovnu klimu i institucije. Međutim, s obzirom da se institucije mijenjaju sporo, za ovako nešto treba vremena. Druga opcija je da se zemlja nastavi oslanjati na doznake kao glavni izvor deviznih priliva. Iako je dalje oslanjanje na novčane transfere migranata rizična opcija, s obzirom da se ovakvi prilivi mogu smanjiti u budućnosti, naši rezultati impliciraju da doznake imaju pozitivan efekat na ekonomski rast zemlje. Ovo ima neke interesantne konsekvence. Prva i najčešća je zabrinutost zbog izuzetno velike emigracije kvalifi cirane rade snage iz zemlje (fenomen poznat kao ‘odliv mozgova’ kada se govori o emigraciji visokokvalifi ciranih i stručnih profesionalaca). Međutim, ako nastavak emigracije građana iz Bosne i Hercegovine pomaže da se održi trenutno visoka razina priliva doznaka iz inozemstva, moglo bi se zaključiti da umjerena stopa emigracije ne mora nužno biti negativna za ekonomsku perspektivu zemlje. Naravno, ovo je komplicirano pitanje, ali ogroman značaj doznaka za ekonomiju Bosne i Hercegovine u najmanju ruku ublažava zabrinutosti zbog iznimno velike stope emigracije kvalifi cirane i polukvalifi cirane radne snage. Druga bitna stvar je da se doznake iz inozemstva mogu pokazati kao ključna komponenta u osiguranju barem umjerenog ekonomskog razvoja zemlje u bliskoj budućnosti. Sasvim je izvjesno da će kompliciran i u velikoj mjeri disfunkcionalan politički sistem u Bosni i Hercegovini kočiti značajan rast priliva stranih direktnih investicija (FDI), kako na kratkoročnom tako i na srednjoročnom planu. U takvoj situaciji novčane doznake iz inozemstva mogle bi ublažiti ekonomske probleme i pomoći zemlji da, u ekonomskom smislu, ostane “na površini” dok se, nadamo se, ne iznađe realističnije dugoročno političko rješenje.

Literatura

- Adams, R.H and Page, J. 2005. *Do International Migration and Remittances Reduce Poverty in Developing Countries?* World Development, 33(10), pp. 1645-1669.
- Amuedo-Dorantes, C and Pozo, S. 2004. *Workers' Remittances and the Real Exchange Rate: A Paradox of Gifts.* World Development, 32(8), pp. 1407-1417.
- Catrinescu, N. Leon-Ledesma, M. Piracha, M and Quillin, B. 2009. *Remittances, Institutions and Economic Growth.* World Development, 37(1), pp. 81-92.
- Chami, R. Fullenkamp, C and Jahjah S. 2003. *Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development?* IMF Working Paper WP/03/189. Dostupno na: <<http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2003/wp03189.pdf>> [pristup 15. septembra 2010].
- Glytsos, N.P. 2002. *The Role of Migrant Remittances in Development: Evidence from Mediterranean Countries.* International Migration, 40(1), pp. 5-26.
- IMF. 2005. *World Economic Outlook: Globalization and External Imbalances.* Washington DC: International Monetary Fund.
- IMF. 2008. *Bosnia and Herzegovina: Selected Issues.* IMF Country Report No. 08/326. Available at: <<http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2008/cr08326.pdf>> [pristup 3. septembra 2010].
- Kapur, D. 2004. *Remittances: The New Development Mantra?* G24 Discussion Paper Series. New York and Geneva: United Nations. Dostupno na: <http://www.unctad.org/en/docs/gdsmdpbg2420045_en.pdf> [Accessed 7 September 2010].
- Kaufmann, D. Kraay, A and Mastruzzi, M. 2009. *Governance Matters VIII: Governance Indicators for 1996-2008.* World Bank Policy Research. Dostupno na: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1424591> [pristup 25. augusta 2010].
- Mundaca, B.G. 2009. *Remittances, Financial Market Development and Economic Growth: The Case of Latin America and the Caribbean.* Review of Development Economics, 13(2), pp. 288-303.
- Schrooten, M. 2005. *Bringing Home the Money: What Determines Worker's Remittances to Transition Countries?* Discussion Paper Series No. 466. Tokyo: The Institute of Economic Research, Hitotsubashi University. Dostupno na: <<http://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/rs/bitstream/10086/13422/1/DP466.pdf>> [pristup 7. septembra 2010].
- World Bank. 2008. *World Development Indicators.* Data on CD-ROM. Washington, DC: World Bank.
- World Bank 2010. *Business Environment Snapshot for Bosnia and Herzegovina.* Dostupno na: <<http://rru.worldbank.org/BESnapshots/Bosnia%20and%20Herzegovina/default.aspx>> [pristup 20. augusta 2010].
- World Bank. 2011. *Migration and Remittances Factbook 2011.* Available at: <<http://data.worldbank.org/data-catalog/migration-and-remittances>> [Pristup 11. augusta 2014]

¹Region Evrope i Centralne Azije (ECA) uključuje Albaniju, Armeniju, Azerbejdžan, Bosnu i Hercegovinu, Bjelorusiju, Gruziju, Kazahstan, Kirgistan, Moldaviju, Makedoniju, Rusiju, Srbiju, Tadžikistan, Tursku i Ukrajinu. (Podaci za Crnu Goru, Turkmenistan i Uzbekistan nisu bili dostupni.)

²EU/CEE region uključuje Bugarsku, Češku Republiku, Estoniju, Mađarsku, Litvaniju, Latviju, Poljsku, Rumunjsku, Slovačku Republiku i Sloveniju.

³Problemi s podacima još uvijek do određenog stupnja prave problem za istraživanje o doznakama. Prvo i najvažnije, problemi su prouzrokovani činjenicom da značajan udio doznaka koje dolaze

Mr Jelena Predojević Despić, Institut društvenih nauka, Beograd
 Dr Tanja Pavlov, Grupa 484, Beograd
 Mr Svetlana Milutinović, Grupa 484, Beograd

TRANSNACIONALNI PREDUZETNICI U SRBIJI: RESURS EKONOMSKOG RAZVOJA

Sažetak

Transnacionalno preduzetništvo širom sveta sve više se svrstava u vodeće ekonomske aktivnosti, naročito u oblasti visokih tehnologija. Međutim, u Srbiji je ova problematika zanemarena. Stoga je cilj istraživanja, čiji su rezultati prezentovani u radu, da se na osnovu empirijskog istraživanja utvrde obeležja transnacionalnog preduzetništva i preduzetnika-povratnika, njihovog doprinosa socio-ekonomskom razvoju Srbije kao zemlje porekla, kao i uloge matične države u podsticanju ove vrste preduzetništva.

Transnacionalni preduzetnici koji su učestvovali u ovom istraživanju potvrđuju tezu da ova preduzetnička, a ujedno i migrantska grupa svojim socijalnim i ljudskim kapitalom može da poveže zemlje porekla i destinacije u transnacionalni prostor i da korišćenjem mogućnosti iz jednog dela transnacionalnog prostora prevazilazi prepreke u drugom delu transnacionalnog prostora. Nalazi istraživanja pokazali su da se radi o fenomenu koji može biti značajan resurs za razvoj privrede zemlje kroz direktna ekonomska ulaganja, ali i indirektno, kroz unapređenje organizacije javnog i privatnog sektora.

U radu se ukazuje na potrebu za razvijanjem stabilnog društvenog okruženja, jačanjem institucija, unapređenjem poslovne klime i kulture preduzetništva kao podsticajnog okruženja za njihovo poslovanje.

Ključne reči: *transnacionalno preduzetništvo, migranti povratnici, Srbija, ekonomski razvoj*

Uvod

U poslednje vreme vlada sve veće interesovanje za odnos između migracija i razvoja. Jedan od razloga je dosadašnji ograničen uspeh razvojne prakse, kao i nada da migranti mogu da preokrenu trenutni razvojni neuspeh i da podstaknu

razvoj (Raghuram, 2009). Stoga se ističe da veze između migracija i razvoja treba da sadrže drugačije postavljen i preciznije određen pojam prostora (Allen, 2003), jer doba koje se zove globalizacija, društvo mreža ili svetsko društvo i sve veća cirkulacija ljudi donose mnogo više mogućnosti za interakciju migracija i razvoja (Faist, 2008). Cirkulacija takođe dovodi do zamagljivanja jasnih razlika između prostora emigracije i prostora prijema, kao i pojmova naseljavanja i povratka (Skeldon, 2010). Kao što navodi Raghuram (2009: 113), treba prihvatiti da su prostori za razvoj i prostori razvoja već pomešani, da je migrantima “ovde” možda potreban razvoj, kao i da migranti “tamo” mogu biti agenti razvoja “ovde”.

Novu prizmu u sagledavanju sve većeg intenziteta i obima kruženja ljudi, dobara, informacija i simbola prouzrokovanih međunarodnim radnim migracijama, kao i potencijalne koristi za razvoj na individualnom (migrant) i kolektivnom planu (sredine prekla i prijema), omogućio je tzv. transnacionalni preokret, odnosno, novi koncept u istraživanjima ranih devedesetih godina 20. veka. Na taj način je ukazano da postoji sve brojnija populacija transnacionalnih migranata “čiji svakodnevni život zavisi od višestrukih i konstantnih veza izvan međunarodnih granica i čiji se identitet stvara u odnosu prema nekoliko nacionalnih država” (Basch i dr, 1994:4). Koncept transnacionalne analize migracija (Faist, 2008), iako zanemaruje teorijsku analizu transnacionalizma migracionih propisa i oblika prostorne moći na koji se pozivaju, stavlja naglasak na migrante kao sve značajnije aktere u globalnoj preraspodeli aktivnosti (Raghuram, 2009).

U tom smislu sve se više naglašavaju mogućnosti transnacionalnog preduzetništva, koje se sve intenzivnije razvija i postaje jedna od vodećih privrednih aktivnosti u svetu, a posebno u oblasti visoke tehnologije. Prema Drori i saradnicima, proces transnacionalnog preduzetništva podrazumeva one “preduzetničke aktivnosti koje se sprovode unutar jedne države na inicijativu aktera koji su utemeljeni u najmanje dve različite društvene i ekonomske arene. Transnacionalno preduzetništvo je rastući aspekt međunarodne poslovne ekspanzije (2009:1001). Stoga se i sprovodi sve veći broj istraživanja o ovom tipu migracija, bilo da ona obrađuju temu preduzetnika imigranata ili preduzetnika povratnika u zemlju porekla.

Uloga inženjera i menadžera školovanih u SAD, a rođenih u inostranstvu (uglavnom u Aziji) ističe se kao ključna u procesu razvoja preduzetništva i tehnoloških inovacija u njihovim zemljama porekla (Saxenian, 2002; 2005). Oslanjajući se na profesionalne i poslovne veze u svojim zemljama, a istovremeno održavajući veze u SAD, oni su pomogli u pokretanju lokalnog preduzetništva. Na taj način su omogućili svojim zemljama da učestvuju u globalnoj IT revoluciji (Saxenian, 2005: 38). Takođe, studija o latinoameričkim imigrantskim grupama u SAD pokazala je da transnacionalni preduzetnici predstavljaju značajan deo, često

većinu samozaposlenih među imigrantskim zajednicama (Portes i dr, 2002).

Transnacionalno preduzetništvo migranata povratnika u Srbiju

Cilj i metod istraživanja

Glavni cilj pilot istraživanja¹ čiji se rezultati prezentuju u radu je da identifikuje i opiše načine na koje se migranti povratnici odlučuju na pokretanje i razvijanje transnacionalnog preduzetništva u Srbiji. Istraživani su motivi ispitanika – povratnika u vezi sa osnivanjem firmi u Srbiji, kao i istovremenim poslovanjem u Srbiji i inostranstvu u okviru makro, mezo i mikroanalitičkog nivoa, posmatrano kroz stavove učesnika u istraživanju. Razmatrani su makro, mezo i mikrofaktori identifikovani kroz teorije migracija (Faist 2000). Makro nivo uključuje analizu političkih, ekonomskih i kulturnih struktura na nivou države, zemlje porekla i prijema. Mikro nivo se odnosi na utvrđivanje faktora koji utiču na individualno donošenje odluke o migriranju, pri čemu se analiziraju vrednosti, želje i očekivanja migranta. Mezo nivo čine socijalni i simbolički odnosi između migranata i grupa, kao i resursi svojstveni tim odnosima. Takođe su istraživane mogućnosti njihovog doprinosa socio-ekonomskom razvoju zemlje porekla, kao i uloge matične države u podsticanju ove vrste preduzetništva.

Upotrebljen je kvalitativni metod. Razlog za to je nepostojanje kvantitativnih podataka, ali i prednost narativa kao metode za istraživanje načina na koje pojedinci posmatraju svoje okruženje i kroz koje se definišu aspekti njihovog identiteta i delovanja (Bartel i Garud, 2009). Na osnovu polustrukturisanog upitnika intervjuisano je 15 ispitanika državljana Srbije. Intervjui su bili anonimni i trajali su u proseku 90 minuta. Korišćen je metod snežne lopte, s tim što za odabir ispitanika nisu korišćene mreže učesnika u istraživanju. Intervjui su obavljani od oktobra do decembra 2012. godine. Ciljna grupa bili su transnacionalni migranti i povratnici koji su vlasnici preduzeća i koji posluju u Srbiji i saraduju sa inostranstvom.

Socio-demografska obeležja transnacionalnih preduzetnika koji su učestvovali u istraživanju pokazuju da se radi o heterogenoj grupi, što je nalaz i drugih istraživanja u svetu (Terjesen i Elam, 2009; Portes i dr, 2002). Uglavnom su fakultetski obrazovani, a dva ispitanika imaju završenu srednju školu. Različiti su struka – od građevinske i ugostiteljske, preko medicinske do umetničkih. Najbrojniji su inženjeri u oblasti informacionih tehnologija, ekonomije i menadžmenta. Intervjuisani transnacionalni preduzetnici uglavnom žive u Beogradu (deset preduzetnika), ali ih ima i u drugim regionalnim centrima Srbije (Novom Sadu, Kraljevu, Arandelovcu). Dva preduzetnika žive istovremeno u Beogradu i drugom

mestu u Srbiji (Užicu i Valjevu), a ima i onih koji žive u transnacionalnom prostoru između dve ili više zemalja (Srbija-Slovenija; Srbija-Mađarska). SAD dominira među zemljama iz kojih su se vratili, kao i ekonomski razvijene zemlje Zapadne Evrope. U uzorku dominiraju muškarci – intervjuisane su samo dve žene. Najčešće su u braku, sa dvoje dece. Sedam preduzetnika ima dvojno državljanstvo. Vreme odlaska i dužina boravka u inostranstvu preduzetnika se razlikuju (2 do 30 godina), što je značajno uslovljeno i starošću ispitanika (najstariji je rođen 1947, a najmlađi 1983. godine). Većina ispitanika se u Srbiju vratila posle 2005.

Njihova transnacionalna preduzeća su takođe heterogena; devet spada u grupu uslužnih delatnosti, a pet su proizvodna. U okviru uslužnih preduzeća, četiri su iz domena informacionih i komunikacionih tehnologija, tri se bave trgovinom (dva su u oblasti naftnih derivata, a jedno prodaje aparate za domaćinstvo). Jedna firma pruža usluge finansijskog konsaltinga, a jedna stomatologije. Proizvodna preduzeća se takođe veoma razlikuju i bave se proizvodnjom lakih aviona, hrane, solarne energije, umetničkim predmetima, nameštajem, i medicinskom opremom. Prema broju zaposlenih, sva preduzeća spadaju u mala, ali zapošljavaju u najvećoj meri obrazovanu i stručnu radnu snagu. Deset kompanija ima centralu u Srbiji, jedan preduzetnik ima kompaniju i u inostranstvu i u Srbiji, dok jedan ispitanik ima preduzeće samo u SAD.

Teorijski okvir

Za potrebe analize rezultata istraživanja, autorke se pozivaju na istraživanja Terjesen i Elam (2009) o transnacionalnim preduzetnicima. Oni su istraživali strategije internacionalizacije transnacionalnih preduzetnika kroz prizmu Burdijeove teorije prakse (1977). Prateći teorijski okvir Drori i saradnika (2009), autorke su pokazale kako su prepoznatljivi načini razmišljanja i skupovi resursa – ekonomski, socijalni, simbolički kapital – doveli transnacionalne preduzetnike u poziciju da prate međunarodna tržišta i upravljaju zahtevima višestrukih institucionalnih okvira u određenoj oblasti ekonomske aktivnosti. U skladu s tim, autorke smatraju da se srpski transnacionalni preduzetnici migranti oslanjaju na različite skupove resursa (ekonomske, socijalne, kulturne) da bi se kretali kroz polja, odnosno više institucionalnih okruženja: pravnih i regulatornih režima uključenih u praksu transnacionalnog preduzetništva. Kao što su Terjesen i Elam uradili u svojoj studiji (2009), korišćena su tri Burdijeova glavna koncepta: habitus, polje i kapital, da bi se pružilo objašnjenje procesa osnivanja i održavanja transnacionalnog preduzetništva među srpskim migrantima povratnicima. Kombinovanje glavnih Burdijeovih konceptata pomoći će nam da povežemo procese na individualnom nivou migranata preduzetnika sa strukturama na strukturnom nivou (Swartz, 2008).

Habitus, popularno nazvan “pogled na svet”, označava stečene i prenosive sklonosti i sposobnosti koje vode naše misli i radnje u određenom polju (Terjesen i Elam, 2009:1104). Sastoji se od individualnog, ali i kolektivnog iskustva, percepcije i normi pojedinca koji ga upućuju na akciju (Drori i sar, 2010).

Polje, kao što ga tumače Drori i saradnici (2006), odnosi se na institucionalne strukture u makrookruženju. U ovom istraživanju fokus je na pravnim i regulatornim režimima u kojima povratnici migranti moraju da posluju. Polje opisuje društvene strukture u kojima se akcija odvija, dok oblici kapitala – ekonomski, socijalni, kulturni i simbolički – definišu poziciju iz koje akteri reaguju (Bourdieu, 1993). Iako Burdije nije analizirao migrante, kasnijom primenom ove teorije na proučavanje migracija razni oblici kapitala su definisani na sledeće načine: ekonomski kapital su novčana i druga materijalna sredstva koja poseduju direktnu ekonomsku vrednost; socijalni kapital označava odnose ili mreže koje čine veze; kulturni kapital upućuje na obrazovanje i naučena iskustva, dok simbolički kapital predstavlja legitimitet i kredibilitet koje migrant poseduje (Terjesen i Elam, 2009).

Stoga se transnacionalno preduzetništvo definiše kao praksa, odnosno “ostvarenje novih poslovnih aktivnosti oblikovanih dvojnim i komplementarnim skupom habitusa i polja koji strukturiraju preduzetničku aktivnost” (Drori et al., 2010: 4). Preduzetništvo se stoga može shvatiti kao praksa ili akciona strategija u kojoj se odluke donose na osnovu odgovora pojedinca na njegov/njen kontekst, s obzirom na nečiji habitus i kapitalni resurs, kao determinante nečijeg društvenog položaja u oblasti delovanja. Transnacionalni preduzetnici, uz interakciju ljudskog kapitala i specifičnih znanja i veština, uspostavljaju transnacionalne mreže i imaju potencijal da prošire transnacionalni prostor poslovanja.

Analiza rezultata

Različita iskustva u raznim fazama životnog ciklusa kreirala su i različite habituse transnacionalnih preduzetnika i njihov ljudski kapital, što je umnogome povezano sa odlukom o povratku i osnivanju preduzeća. Dublja analiza otkriva da nacionalni identitet izražen u privatnoj i porodičnoj sferi života ne podrazumeva neintegrisanost u poslovnoj i javnoj sferi, odnosno na tržištima rada zemalja prijema. Uprkos tome što je većina ispitanika u privatnoj sferi zadržala naglašeni patriotizam, u poslovnoj sferi su uspeli da razviju transnacionalni identitet, integrišući se u načine i standarde poslovanja zemalja prijema. Možemo reći da su, prema distinkciji koju nudi Levitt (2001), razvili „suštinski transnacionalizam“ u poslovnoj sferi, odnosno „prošireni transnacionalizam“ u privatnoj sferi života, koji podrazumeva povremene transnacionalne prakse.

Kulturni kapital koji su transnacionalni preduzetnici upotpunili poslujući u zemljama destinacije jesu vrednosti koje uključuju preduzetnički duh i proaktivnost: vrednovanje rada, sistematičnost, legalizam, značaj kvaliteta, lojalnost prema klijentima, važnost dugoročnog ulaganja i planiranja, bez očekivanja brze zarade. Kulturni kapital koji su preduzetnici formirali u Srbiji još pre odlaska u inostranstvo jesu porodične vrednosti i značaj društvenog života i slobodnog vremena. Ovaj kapital je usko povezan sa socijalnim kapitalom, koji omogućuje kvalitetan porodični i društveni život i odrastanje dece u porodičnom okruženju, kao i provođenje slobodnog vremena uz bliske prijatelje. Iz takvih porodičnih i prijateljskih mreža regrutuje se i radna snaga u koju imaju poverenje, što ukazuje na neraskidiv odnos kulturnog i društvenog kapitala, odnosno, mikro i mezonivoa. Treba naglasiti značaj socijalnog kapitala koji proizlazi iz profesionalnih mreža. On obezbeđuje kredibilitet, legitimitet i dobar imidž koji predstavlja simbolički kapital, a simbolički kapital zajedno sa socijalnim kapitalom obezbeđuje poslove u inostranstvu. Ovu vrstu kapitala predstavljaju i informacije važne za poslovanje i život u transnacionalnom prostoru, kao i emocionalna podrška važna za prilagođavanje u različitim sredinama. Ekonomski kapital transnacionalnih preduzetnika uglavnom se sastoji od uštedevine stečene u inostranstvu. Retko su koristili kredite za pokretanje poslovanja (samo jedan preduzetnik je podigao kredit u inostranstvu). Društvene mreže – prijatelji, rođaci, porodica, tzv. investitori anđeli (*angel investors*) – takođe su doprineli ekonomskom kapitalu transnacionalnih preduzetnika.

U istraživanju je analizirano i na koji način transnacionalni preduzetnici koriste svoje resurse da razviju transnacionalno preduzetništvo i strategije – koristeći mogućnosti i prevazilazeći prepreke u transnacionalnom prostoru. Kod učesnika u istraživanju identifikovana su tri različita načina, tzv. puta ka preduzetništvu:

Prvi put prešli su preduzetnici koji su rođeni u inostranstvu ili su otišli iz Srbije tokom obrazovnog procesa. Neki su razvijali preduzetnički duh za vreme svog školovanja, a neki su probali da posluju i tokom studija.

„Uključio sam se u ovaj posao dok sam bio student, sa moja dva partnera sam počeo firmu sporta radi, bez ozbiljnih razmatranja. I tako smo mi igrali ovu biznis igru tri godine dok sam studirao, i naravno da ništa nije nastalo iz toga.“

(IT, povratnik iz Kanade)

Mreže sa fakultetskim kolegama mogu da se prošire u poslovne mreže i omogućе uspešne transnacionalne poslovne operacije.

Ovi preduzetnici takođe mogu imati rođake, koji sa svoje strane mogu da budu značajan faktor prilikom donošenja odluke o migriranju ili olakšavanja prilagođavanja novoj sredini.

„Otišao sam [iz Srbije, prim.autorki] u okviru programa razmene u srednjoj školi, u četvrtoj godini. Imam rođaka u Americi, on me je ohrabrio da se prijavim. Posle koledža probao sam da se upišem na fakultet... Tada sam se uplašio jer je školarina bila izuzetno visoka, ali je moj rođak garantovao za mene.“

(IT, povratnik X iz SAD)

Kontakti sa rođacima mogu pomoći i za uspešno pokretanje posla na različitim kontinentima.

„Moj rođak iz Australije je stručnjak za web optimizaciju i on je postepeno počeo da nalazi klijente van kompanije. Imao je na umu da da otkaz i pokrene svoju firmu regrutujući jeftinu radnu snagu ovde. Ja sam se vratio iz Amerike, govorim engleski, mogu da komuniciram sa klijentima, pa smo preuzeli taj posao i započeli ga ovde... Nekoliko nas se okupilo, njegovih [rođakovi, prim.autorki] drugovi, ja i moje komšije iz Indije. I počeli smo da radimo od kuće.“

(IT, povratnik Y iz SAD)

Drugi put su prešli oni koji su studirali i radili u Srbiji (dva ispitanika su imala svoje firme), ali su odlučili da emigriraju zbog teške političke i ekonomske situacije, pa su se usavršavali dok su čekali da se stanje u Srbiji popravi.

“...pošto od ovog projekta [porodična firma, prim.autorki] nema ništa, ovde će se očigledno desiti nešto, a ja ne znam da plivam u mutnoj vodi, idem negde... da naučim engleski jezik bolje, da naučim kako se radi, kako se u nekoj drugoj zemlji posluje, da se poslovno usavršim...”

(IT, povratnik iz Velike Britanije)

Neki od ispitanika su upotrebili profesionalne mreže da odu u inostranstvo, da se upišu na poslediplomske studije ili da nađu posao. Neki su započeli posao u inostranstvu posredstvom profesionalnih mreža sa strancima ili sunarodnicima. U tri slučaja bračni par je pokrenuo poslovanje uz pomoć profesionalnih mreža.

„Tražili smo poslovne kontakte. Imali smo opštu ideju da bismo želeli da uđemo u neki monopolski posao gde bismo se bavili određenim proizvodom, trgovinom ili uslugama, bili vezani nekim ugovorom i probali da dobijemo što je moguće više prava o zastupanju ili neki monopol da bi imali najmanju moguću konkurenciju.“

(trgovina, bračni par povratnika iz SAD)

Profesionalne mreže u inostranstvu se takođe koriste za oglašavanje, stvaranje imidža, zadobijanja poverenja i potpisivanja stranih ugovora.

Treći put su imali oni koji su Srbiju napustili zbog siromaštva i prešli trnovit put do uspešnog preduzetništva u Srbiji i inostranstvu. Imali smo dva takva ispitanika: jedan je proizvođač lakih aviona priznatog kvaliteta u svetu, a drugi je vlasnik firmi za proizvodnju hrane i solarne energije.

„...nisam imao dovoljno novca. Hteo sam da studiram, ali potičem iz veoma siromašne porodice. ... morao sam da napustim školu i potražim posao. Radim od svoje 16. godine. Kad sam odslužio vojsku, otišao sam za Italiju, za Evropu, i radio sam i u Nemačkoj i još nekim zemljama. Počeo sam kao vozač kamiona i stigao do mesta sudskog tumača u Italiji.“

(aero industrija, povratnik iz Italije)

„Desilo se to da sam rano shvatio da nisam sposoban da rešim stambeno pitanje, niti na bilo koji način da dobijem društveni stan. Prema tome, da bih organizovao život, morao sam da zaradim prilično novca i da nadem okruženje gde mogu da se uspostavim. Vidite, u životu nikad nisam imao nikog ko bi mi pomogao i bio odskočna daska da počnem posao.“

(proizvodnja, transnacionalni migrant u Srbiji i Sloveniji)

Za razliku od ostalih ispitanika, koji imaju visoko obrazovanje, ova dva preduzetnika su završila srednju školu. Mukotrpno su se borili za uspeh, radeći razne poslove u mnogim zemljama. Na taj način su razvili široke profesionalne mreže i mreže prijatelja u različitim sektorima koje im pomažu da posluju u raznim oblastima i da prevazilaze prepreke u poslovanju.

„To su prijateljstva nastala kroz građevinske poslove, putem kontakata sa prijateljima i ljudima sa kojima saradujem u Srbiji. Inače, sve što sam naučio je bilo nekako usput. Srbiju sam prepoznao kao zemlju koja daje najviše manevarskog prostora za ad hoc delovanje, zapotencijalnu dobit kroz proizvodnju hrane jer je Srbija neiskorišćena, prostrana a neiskorišćena“.

(proizvodnja, transnacionalni migrant u Srbiji i Sloveniji)

Za uspešno preduzetništvo na oba kraja transnacionalnog prostora, novi poduhvat mora da odgovori na dvojni izazov globalnog i lokalnog sticanja legitimnosti, osiguravanja sredstava i traženja mogućnosti u više od jednog kulturnog, društvenog i ekonomskog konteksta (Wakkee i dr, 2010). U razmatranju strukturnih mogućnosti koje postoje u transnacionalnom prostoru, intervjuisani preduzetnici ističu značajne razlike u razvijenosti poslovne klime i mogućnosti za razvoj poslovnih aktivnosti između Srbije i razvijenih zemalja Zapada. Institucionalna stabilnost koja pruža široke mogućnosti planiranja poslovanja, jednostavne procedure za otvaranje i funkcionisanje preduzeća, kao i podsticaji države koji podrazumevaju subvencije, poreske olakšice, mogućnosti za otkup robe i plasman na tržištu, ističu se kao glavne prednosti zapadnih zemalja.

Nasuprot tome, u Srbiji se ističe nesigurno i nepredvidljivo društveno-ekonomsko okruženje, neadekvatan pravni okvir i komplikovane procedure za start-up firme.

“Ono što se kod nas razlikuje od uređenih tržišta jeste što naš sistem nije standardizovan, što meni jako smeta. Ja volim standardizovane stvari jer tako možeš lakše da uočiš grešku, a onda možeš lakše da je ispraviš, radiš na tome da se ona nikad više ne pojavi, tj. da promeniš standard. Kod nas ne postoje standardi i naš poslovni ambijent u regionu je na razočaravajućem nivou”

(trgovina, povratnik iz SAD)

Ispitanici ukazuju i na komplikovanu administraciju i teškoće oko dobijanja dozvola za gradnju, duge i skupe carinske procedure i nostrifikacije diploma. Način poslovanja često uključuje političke veze, korupciju, monopol, rad na crno, rasprostranjeno je i falsifikovanje proizvoda, što sve stvara neloyalnu konkurenciju.

“U prvim godinama posle pada Miloševića počinje ozbiljnije da se razvija posao u Srbiji i u tom prelaznom periodu ... stvorilo se dosta mesta za nove ljude da nešto postignu na ovom tržištu. Ali oni iz prethodnog režima su se posle toga vrlo brzo pribrali. Počele su igre sa tenderima – da se nameste neki članovi, da se namesti nešto u tekstu, da eliminišu nepoznate...”

(trgovina, povratnik iz Mađarske)

Glavne prednosti poslovanja u Srbiji u odnosu na zapadne zemlje odnose se na niže troškove poslovanja. Ispitanici ističu značaj dostupnosti obrazovane i visoko stručne, a značajno jeftinije radne snage u mnogim oblastima od one u zapadnim zemljama, kao i širenje mogućnosti za poslovanje sa inostranstvom, a naročito prema dva velika tržišta – Rusiji i Kini.

Zaključna razmatranja

Još su u začetku istraživanja o tome kako migranti preduzetnici doprinose ekonomskom napretku svojih zemalja (Newland i Tanaka, 2010:3). Ipak, ima osnova da se zaključi da direktne investicije ovih migranata mogu pospešiti razvoj zemlje porekla, unapređujući poslovanje, stvarajući nova radna mesta i uvodeći inovacije; stvarajući ekonomski, društveni i politički kapital preko globalnih mreža; koristeći preimućstvo društvenog kapitala i jezičkog razumevanja; pozitivno povezujući preduzetništvo i privredni razvoj. To potvrđuju i primeri srpskih transnacionalnih migranta. Habitus transnacionalnih preduzetnika formira se u dva ili više socijalnih polja. Uključivanjem (*embedding*) u višestruke setinge i aktivno oblikujući, modifikujući i jačajući svoju poziciju u polju, oni obezbeđuju katalizator za socijalne procese koji mogu da podrže njihove preduzetničke aktivnosti (Levitt and Glick Schiller, 2004; Morawska, 2005).

Poteškoće u zemlji destinacije u vezi sa legalizacijom statusa i odnosa prema imigrantima rešavaju pokretanjem posla u Srbiji. Malo tržište, slabu platežnu moć i lošu poslovnu klimu u Srbiji prevazilaze kroz plasiranje usluga i proizvoda na inostrano tržište. Dvojno državljanstvo im olakšava kretanje i po istočnim i po zapadnim tržištima. Transnacionalni preduzetnici koriste socijalni, simbolički i kulturni kapital da modifikuju polje, prevazilazeći prethodnu normu i kulturne granice i modifikuju prethodna polja da bi ostvarili svoje globalne ciljeve (Drori i sar, 2008). Znanja, vrednosti i socijalne mreže koje su razvili u zemljama porekla i destinacije pomažu im da od prepreka naprave prednosti. Omogućavaju im da izgrade specifične radne niše i na taj način umanje konkurenciju. Konkurentnost postižu visokim kvalitetom usluga, niskim cenama, lojalnošću, velikim inostranim tržištem i dobrim transnacionalnim poslovnim mrežama. Konkurentne cene postižu niskim troškovima pokretanja posla, poslovanja i radne snage u Srbiji, koju nalaze kroz svoje privatne i profesionalne mreže. Osim što obezbeđuju vlastiti poslovni dobitak gotovo bez podrške svoje matične države, oni čine značajan resurs za razvoj privrede Srbije. Takođe, unošenjem preduzetničkog duha i vrednosti legalizma i meritokratije doprinose stvaranju dobre poslovne klime. Upravo kako Burdijeova teorije prakse ukazuje, društvene strukture „ulivaju“ mentalne strukture u ličnost, a zatim te mentalne strukture reprodukuju ili menjaju društvene strukture (Drori i sar, 2008). Istraživanjem su uglavnom obuhvaćeni transnacionalni „preduzetnici iz mogućnosti“, koji poseduju značajan potencijal za proširivanje poslovanja u okviru transnacionalnog prostora, čime mogu da doprinesu razvoju zemlje, kroz direktna ekonomska ulaganja, ali i indirektno, jer su u mogućnosti da na različite načine stimulišu unapređenje organizacije javnog i privatnog sektora.

Glavne preporuke koje su tokom istraživanja ispitanici uputili donosiocima odluka u cilju podsticanja preduzetništva odnosi se na tri oblasti: potrebu za razvijanjem sigurnijeg i bezbednijeg društva i poslovnog okruženja, unapređenje informisanja i saradnje sa migrantima i povratnicima, kao i preporuka za razvijanje radne kulture i pozitivne slike o preduzetništvu. Na taj način bi se značajno doprinelo izgradnji svesti da je razvijanje poslovanja u Srbiji nakon dužeg boravka u inostranstvu ipak moguće.

Literatura

- Allen, J. (2003) *The Lost Geographies of Power*. Oxford: Blackwell.
- Bartel, C.A., and R. Garud (2009) The Role of Narratives in Sustaining. *Organizational Innovation. Organization Science*, 20(1), pp. 107–117.
- Basch, L., N. Glick Schiller, and C. Szanton Blanc (1994) *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1993) *Sociology In Question*. London: Sage.
- Drori, I., B. Honig and A. Ginsberg (2010) Research transnational entrepreneurship: an approach based on the theory of practice. In: B. Honig, I. Drori and B. Carmichael (eds.) *Transnational and immigrant entrepreneurship*

- in a globalized world*. Toronto and London: University of Toronto Press, pp. 3-30.
- Drori, I., B.Honig and A.Ginsberg (2008) Transnational Entrepreneurship: The Habitus of Cross-Cultural Affiliation, Paper presented at the annual meeting of the SASE Annual Conference, Temple University, Philadelphia, PA, USA.
- Faist, T. (2008) Migrants as transnational development agents: an inquiry into the newest round of the migration-development nexus. *Population, Space and Place*, 41, pp. 21–42.
- Faist, T. (2000) *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Clarendon Press.
- Levitt, P. and N. Glick Schiller (2004) Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society. *International Migration Review*, 38, pp.1002-1039.
- Levitt, P. (2001) Transnational migration: taking stock and future directions. *Global Networks*, 1 (3), pp. 195-216.
- Morawska, E. (2005) Immigrant Transnational Entrepreneurs in New York:, Three Varieties and Their Correlates. *International Journal of Entrepreneurial Behavior and Research*, 10, pp. 325-348.
- Newland, K. and H. Tanaka (2010) *Mobilizing Diaspora Entrepreneurship for Development*. Washington, DC: Migration Policy Institute.
- Portes, A. (1995) Economic sociology and the sociology of immigration: a conceptual overview. In: A. Portes (ed.) *The economic sociology of immigration: essays on networks, ethnicity and entrepreneurship*. New York: Russel Sage Foundation, pp. 1-41.
- Portes, A., L. E. Guarnizo, W. Haller (2002) Transnational entrepreneurs: an alternative form of immigrant economic adaptation. *American Sociological Review*, 67 (2), pp. 278–298.
- Raghuram, P. (2009) Which migration, what development? Unsettling the edifice of migration and development. *Population, Space and Place*, 15 (2), pp. 103–117.
- Saxenian, A. (2002) Silicon Valley’s new immigrant high-growth entrepreneurs. *Economic Development Quarterly*, 16 (1), pp. 20-31.
- Saxenian, A. (2005) From brain drain to brain circulation: transnational communities and regional upgrading. *India and China.Studies in Comparative International Development*,20 (2), pp. 35-61.
- Skeldon, R. (2010) Migration and development over twenty years of research: progress and prospects. In: C. Audebert and M. Kamel Dorai (eds.) *Migration in a globalised world new research issues and prospects*. IMISCOE Research: Amsterdam University Press.
- Terjesen, S. and A. Elam (2009) Transnational entrepreneurs’ venture internationalization strategies: a practice theory approach. In: *Entrepreneurship theory and practice*. Baylor University, pp. 1093-1120.
- Wakkee, I., P. Groenewegen and P. Danskin Englis (2010) Building effective networks: network strategy and emerging virtual organizations. In: B. Honig, I. Drori and B. Carmichael (eds.) *Transnational and immigrant entrepreneurship in a globalized world*. Toronto and London: University of Toronto Press, pp. 75-99.

¹ Istraživanje je sprovedeno u okviru projekta Transnacionalne mreže, transnacionalno preduzetništvo i uloga države, koje je podržao Regionalni program za promociju istraživanja na Zapadnom Balkanu (Regional Research Promotion Programme in the Western Balkans, RRPP), koji koordinira i vodi Univerzitet Fribourg iz Švajcarske.

Aleksandar Božić, mr.sc., nezavisni istraživač
alumni član Fakulteta društvenih nauka, Univerzitet City London,
Velika Britanija

MEĐUNARODNA MOBILNOST I PROTOK ZNANJA: ISKUSTVA MLADIH STRUČNJAKA O POVRATKU U BIH PO ZAVRŠETKU POSTDIPLOMSKIH STUDIJA U INOSTRANSTVU¹

Sažetak

U ovom radu fokus je na analizi akademske mobilnosti studenata i istraživača iz Bosne i Hercegovine koji se u ranoj fazi svog profesionalnog razvoja odlučuju za nastavak studija ili stručnog usavršavanja na univerzitetima u inostranstvu. Istovremeno, nakon sticanja inostranih visokoškolskih kvalifikacija i privremenog boravka van BiH, mladi stručnjaci pokazuju spremnost i imaju kapacitet za povratak i prenos stečenog znanja u svoju zemlju.

Istraživanjem je obuhvaćeno 148 ispitanika koji posjeduju iskustvo mobilnosti i privremenog boravka u inostranstvu nakon pohađanja postdiplomskih akademskih studija na međunarodnim univerzitetima. Istraživanjem se želi obezbijediti procjena vrijednosti stečenih profesionalnih znanja, navika i vještina ove specifične grupe povratnika, ukazujući na njihov položaj na tržištu rada, ali i mogućnosti transfera znanja s ciljem obezbjeđivanja privrednog i društvenog razvoja.

Ključne riječi: akademska mobilnost, priliv pameti, ljudski kapital, cirkularna migracija

Uvod

U vidu sve izraženije globalizacije radnog tržišta, potrebe za mobilnijom radnom snagom i efikasnim korišćenjem znanja, internacionalizacija sektora visokog

¹Ranija i duža verzija ovog istraživanja objavljena je 2012. godine pod nazivom "A two way ticket: Return migration of tertiary postgraduates as a potential channel of the brain gain process in Bosnia and Herzegovina" u okviru istraživačkog fellowship programa Generations in Dialogue ERSTE Fondacije, Austrija, usmjerenog na istraživanja društvenih transformacijskih procesa u zemljama Srednje i Istočne Evrope. Rad je prilagođen uz odobrenje ERSTE Fondacije.

obrazovanja višestruko je povećala broj mobilnih studenta, nastavnog i istraživačkog osoblja širom svijeta (Cohen i Kennedy, 2007; Ozden i Schiff, 2006; Perrons, 2004; Martin, 2007; Ean-Khoo, 2007). Boravak u inostranstvu na određeni period studiranja doprinosi značajnom unapređenju kapaciteta ljudskog kapitala, jača tržišnu kompetitivnost i predstavlja ključni resurs za razvoj i revitalizaciju ekonomije matične zemlje. Istovremeno, kretanje visokoobrazovanih pojedinaca prema zemljama koje im pružaju povoljnije ekonomske i socijalne uslove može rezultirati permanentnijom migracijom najpreduzimljivijih i najobrazovanijih koje društvo može da ima. Stiče se utisak da se u nedovoljno razvijenim zemljama ili zemljama u razvoju visoko obrazovanje i stručno usavršavanje doživljavaju kao najsigurniji put za bijeg iz posrnule ekonomije ili teške političke situacije (Kosher, 2007).

Autori Mayer i Peri (2008) ukazuju na sve prisutniji trend međunarodne mobilnosti u globalnom svijetu, u okviru koje se promovise „cirkulacija pameti“, gdje pojedinci odlaze iz svoje zemlje u pravcu kretanja znanja i kapitala, zatim se često vraćaju ili odlaze u neku drugu zemlju. U pitanju je proces koji se često posmatra kao jedno od rješenja pretvaranja “odliva pameti” (engl. brain drain) u “priliv pameti” (engl. brain gain). Međutim, zemlje koje se suočavaju sa značajnim odlivom svojih građana suočavaju se i sa hroničnim nedostatkom stručne radne snage, kao i sa neinventivnim i nekompetitivnim tržištem rada, što može rezultirati nesposobnošću prepoznavanja profesionalnih kompetencija i potencijala visokokvalifikovanih povratnika.

Istovremeno, strane vlade i visokoobrazovne institucije izdvajaju značajna finansijska sredstva, kao što su selektivni i konkurentni programi stipendiranja za mlade u BiH, koji omogućavaju sticanje dodatnog obrazovanje u inostranstvu, sa idejom da se stečene vještine i znanja primijene po povratku i da se pozitivno utiče na rast produktivnosti zemlje porijekla pretvaranjem specijalizovanih sposobnosti u ekonomski, socijalni i kulturni kapital. Postavlja se pitanje da li se osobe sa inostranim kvalifikacijama vraćaju u BiH, a ako je odgovor da, može li ukupan nivo stečenih profesionalnih znanja i vještina da se opredmeti u rad i stvori ekonomsku vrijednost na domaćem tržištu? Ovo pitanje ima izuzetan značaj za zemlje kao što je Bosna i Hercegovina, koja se suočava sa brojnim tranzicijskim izazovima.

Metodologija

Cilj istraživanja

Razumjeti ključne aspekte privremenih migraciona procesa ko što su mobilnost u

svrhu sticanja obrazovanja, protok znanja i priliv pameti, identifikovati mogućnosti i prepreke povratka stručnog kadra nakon sticanja akademskih kvalifikacija na inostranim univerzitetima, te ustanoviti prepoznavanje ovog važnog ljudskog kapitala na tržištu rada i u društvu u cjelini.

Specifični ciljevi

Identifikovati profil mladih stručnjaka koji se po završetku usavršavanja u inostranstvu odlučuju na povratak u BiH, s naglaskom na njihove profesionalne, obrazovne, polne, društvene i kulturne karakteristike. Procijeniti profesionalni status povratnika, njihovu poziciju na tržištu rada, primjenu stečenih znanja i mogućnosti profesionalne samorealizacije. Ustanoviti iskustvo povratnika u BiH u vezi s načinom i uređenošću nostrifikacije stečenih inostranih diploma. Utvrditi značaj ostvarenih socijalnih mreža povratnika stečenih tokom migracije, prvenstveno u procesu investicionih aktivnosti, prenosa znanja i profesionalnog razvoja.

Uzorak i metoda biranja uzorka

S obzirom na odsustvo zvanične procjene o veličini ciljane populacije, primijenjen je metod snowball uzorkovanja (uzorak po principu snježne grude). Do ispitanika se došlo uz pomoć početnog lociranja manjeg i dostupnog dijela populacije koji zadovoljavaju postavljene kriterije da bi ušli u uzorak. Oni su bili inicijalni izvor traženih informacija, a preko njih su identifikovani ostali članovi tako što su prvi upućivali na svoje poznanike i prijatelje koji imaju iskustva s obrazovanjem u inostranstvu. Istovremeno, upućeni su i zahtjevi za pristup informacijama prema javnim, akademskim i međunarodnim organizacijama u BiH. Anketiranje je izvršeno putem Interneta i trajalo je mjesec dana, primjenom programa alata za online ankete Survey Monkey. Upitnik, koji se sastojao od 32 pitanja strukturisanih u pet oblasti, popunilo je 148 ispitanika.

Rezultati

Profil povratnika sa stečenim inostranim kvalifikacijama

U namjeri da se identifikuje profil mladih stručnjaka koji se odlučuju na povratak u BiH nakon privremene migracije u cilju obrazovanja, analizirana je socio-demografska struktura ispitanika s naglaskom na njihove profesionalne, obrazovne, polne, društvene i kulturne karakteristike.

Na osnovu analiziranih podataka možemo konstatovati da modulni profil

povratnika čine osobe između 30 i 35 godina starosti, skoro izjednačene polne strukture, sa završenim postdiplomskim studijama (magisterij ili doktorat) iz oblasti društvenih nauka, sa iskustvima studiranja najčešće u zemljama engleskog govornog područja, podržani stipendijama stranih vlada i univerziteta.

Visokoobrazovani ispitanici sa iskustvom akademske mobilnosti, diplomske studije najčešće započinju i završavaju u Bosni i Hercegovini (počelo 53,5%, završilo 65,3%), a kada je riječ o postdiplomskim studijama, najčešće se započinju i završavaju u inostranstvu (završilo 89%).

Procjenjujući podatak koji se odnosi na izbor zemlje u svrhu nastavka obrazovanja i usavršavanja, od 18 identifikovanih zemalja dominantan je broj ispitanika sa iskustvom studiranja u Sjedinjenim Američkim Državama (39,4%) i Velikoj Britaniji (31,5%).

Analiza je takođe pokazala da manji broj lica posjeduje višestruko iskustvo mobilnosti, pa su tako magistarske studije započinjali i završavali u jednoj zemlji, dok su za potrebe doktorskih studija odlazili u druge zemlje. Primjetan je i visok udio ispitanika u anketi sa kvalifikacijama stečenim u državama u regionu u odnosu na neke druge zemlje. Kada su u pitanju oblasti naučnih studija za koje se odlučuju, ispitanici su se najčešće opredjeljivali za studijske programe iz oblasti društvenih nauka, preciznije ekonomskih, pravnih i političkih nauka. Od 148 uključenih ispitanika, njih 69,59% je steklo kvalifikacije iz jedne od tri navedene naučne discipline.

Stipendijski programi

Na izbor naučnih oblasti svakako utiče i vrsta stipendija koje se nude građanima BiH za usavršavanje na visokoobrazovnim ustanovama u inostranstvu. Više od polovine ispitanika (60%) navodi da su troškove školovanja, odnosno profesionalnog usavršavanja u inostranstvu pokrivali vladinom stipendijom zemlje u kojoj su boravili, ili stipendijom visokoobrazovnih ustanova na kojima su studirali (21,7%). U pitanju su značajna finansijska sredstva, koja predstavljaju vid međunarodne pomoći BiH u jačanju profesionalnog kadra u zemlji. Ovu konstataciju potvrđuje i primjer Velike Britanije, koja je tokom posljednjih deset godina putem vladine stipendije Chevening za pohađanje postdiplomskih studija isključivo iz oblasti društvenih nauka uložila više od četiri miliona funti i omogućila da se više od 80 građana BiH usavršava na univerzitetima širom Velike Britanije.

Primjetno je da je u posljednjih petnaest godina, u cilju postizanja socio-

ekonomskog, političkog i demokratskog razvoja poslijeratne i tranzicijske BiH, preovladavala povećana potreba za određenim znanjima, vještinama i kompetencijama iz oblasti društvenih nauka, što je donekle uticalo na usklađivanje i usmjeravanje inostranih stipendijskih programa prema potrebama tržišta.

Značajno je pomenuti da na entitetskim nivoima resorna ministarstva za prosvjetu i nauku takođe usmjeravaju određeni dio budžetskih sredstava na stipendijske programe za studiranje bh. studenata u inostranstvu. Od ukupnog broja ispitanika, 12,3% njih je potvrdilo da su koristili stipendijske programe nadležnih ministarstava Vlade Federacije BiH i Vlade RS. Istovremeno, prisutan je nedostatak konkretnih podataka i stručnih analiza u oblasti sistematskog evidentiranja i prepoznavanja procesa povratka obrazovnog kadra, kao i primjene ključnih kompetencija i stečenih kvalifikacija u oblasti razvoja društva i privrede u cjelini. Centralna baza podataka koja bi omogućila efikasnije praćenje procesa po okončanju akademske mobilnosti nije uspostavljena.

Priznavanje inostranih obrazovnih kvalifikacija

Ranije analize, koje je uradilo Udruženje bivših Chevening stipendista u BiH u vezi s postojećim sistemom nostrifikacije diploma u BiH, utvrdile su značajne poteškoće u procesu priznavanja diploma stečenih van zemlje. Od avgusta 2007. godine na snazi je okvirni Zakon o visokom obrazovanju. Navedenim zakonom propisano je da o priznavanju diploma stečenih van BiH u svrhu zapošljavanja odlučuju nadležna entitetska ministarstva, dok su visokoškolske ustanove zadužene za nastavak obrazovanja, a sve to po preporuci Centra za informisanje i priznavanje dokumenata iz oblasti visokog obrazovanja, institucije koja djeluje samostalno na državnom nivou i koja ne vrši priznavanje diploma već samo daje informacije gdje zainteresovane strane to mogu učiniti.

Imajući u vidu činjenicu da je velika nadležnost data ministarstvima na entitetskom nivou, istraživanjem koje je provela grupa autora iz organizacije ACIPS BiH (Nikolić et al., 2010) konstatovano je da pojedinačni univerziteti i vlade kantona vrše nostrifikaciju po zakonima na ovom nivou i da se veliki broj kantona još drži tradicionalnog sistema priznavanja diploma. Čini se da je u Republici Srpskoj sistem nostrifikacije nešto uređeniji s obzirom na djelovanje jedinstvene komisije pri Ministarstvu za prosvjetu i kulturu RS, koja vrši priznavanje diploma stečenih van BiH, a koja je oformljena u skladu sa Zakonom o visokom obrazovanju RS.

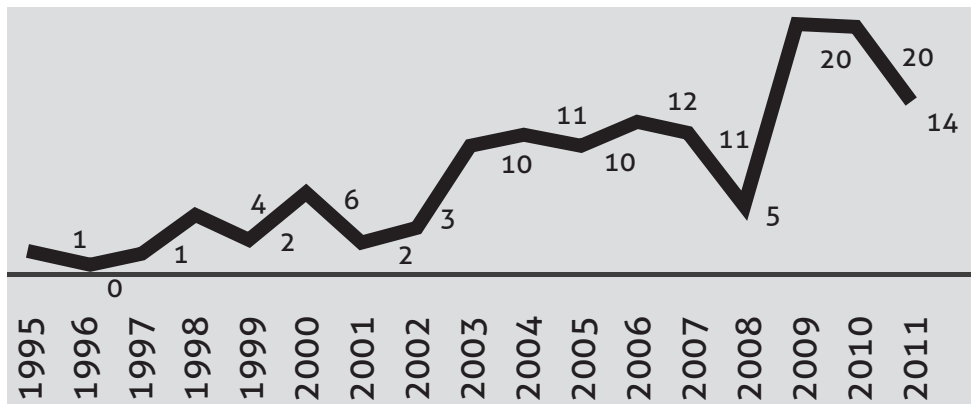
Riječ je o takozvanom formalnom priznavanju, budući da su se mnogi mladi stručnjaci ranije suočavali sa odbijanjem priznanja diplome zbog toga što u nomenklaturi zanimanja u BiH ne postoji slično zvanje. Drugi problem koji se

identifikuje u praksi je naučno-obrazovne prirode. Podjela na grane i polja u okviru određene naučne discipline koja prati pretpostavljenu kategorijalnu strogost nije u stanju prepoznati ‘nove’ discipline, pa ih naučna praksa ili ‘prevodi’ u neku od postojećih kategorija ili ih odbacuje. Takođe, propisi iz oblasti rada i zapošljavanja nisu prilagođeni prepoznavanju stranih kvalifikacija. U širem kontekstu, to je sjajan poligon za postepeno isključivanje tržišno nezanimljivih i interdisciplinarnih teorijskih polja, što može stvoriti dodatnu negativnu pojavu poznatu pod nazivom brain waste - gubljenje potencijala koji posjeduju visokokvalifikovani povratnici.

Profesionalni status visokoobrazovanih povratnika

Neosporno je da visokokvalifikovani stručnjaci sa iskustvom obrazovanja van zemlje porijekla predstavljaju značajan ljudski potencijal svake zemlje za unapređenje inovacija i razvoj tržišne konkurentnosti. Kao perspektivnom kadru koji prenosom stečenog znanja može doprinijeti boljem razvoju javnog i privatnog sektora, očekuje se da im se po povratku omogući lakše uključivanje na tržište rada, a samim tim i zapošljavanje. Dobijeni rezultati na osnovu procjene o zaposlenosti govore u prilog navedenim pretpostavkama.

Po povratku iz inostranstva u BiH zaposlilo se 81% ispitanika, dok 19% ima status nezaposlenih lica. Zanimljivo je da je polovina ispitanika (54,7%) koji su se vratili u Federaciju BiH u prosjeku provela od jednog do tri mjeseca u pronalaženju radnog angažmana, dok su povratnici u Republici Srpskoj (56,3%) morali čekati duži vremenski period na posao, odnosno od četiri do dvanaest, pa čak i duže od 12 mjeseci. Najveći broj povratnika koji pripadaju grupi nezaposlenih lica vratio se u zemlju u periodu između 2007. i 2011. godine. To je period koji je obilježen svjetskom ekonomskom krizom, čije su se posljedice direktno odrazile i na radno tržište BiH, uz izrazito povećanu nezaposlenost i smanjenje izvoza.

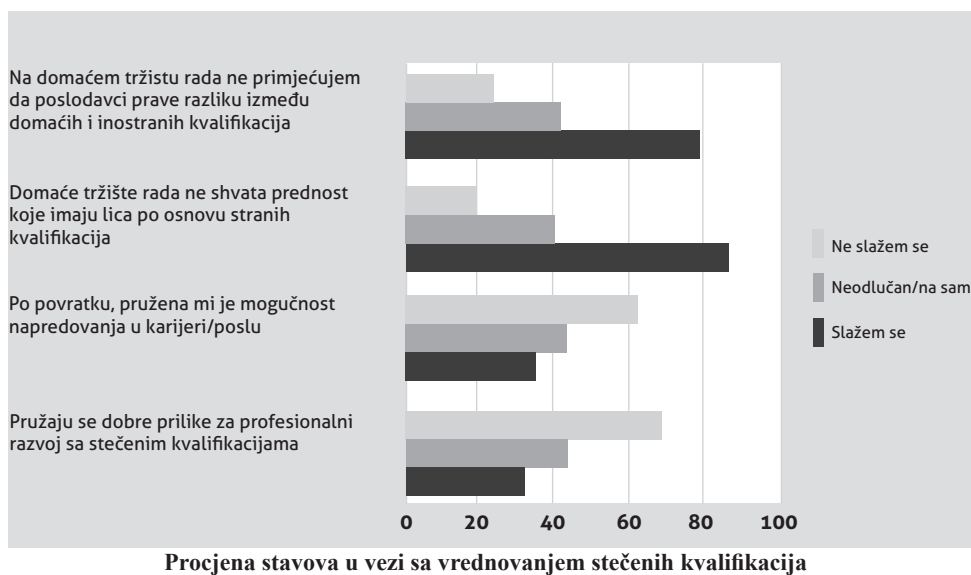
Dinamika povratka ispitanika po godinama

Kada je u pitanju sektor u kojem se mladi obrazovani stručnjaci zapošljavaju, najveći broj je radno angažovan u javnom sektoru (50,9%), u privatnom (28,1%), te u međunarodnim sektoru – međunarodnim organizacijama, stranim ambasadama ili konzulatima (14,0%) i nevladinim organizacijama (11,0%).

Od ukupnog broja ispitanika, svega 6,2% pokrenulo je samostalni posao. Ovako skroman broj onih koji žele da započnu privatno preduzetništvo poslije povratka vjerovatno je povezan sa neadekvatnom državnom podrškom za podsticaj i razvoj malog i srednjeg preduzetništva, dok istovremeno nepovoljna socio-politička, ekonomska situacija i porezna politika u zemlji dodatno otežava donošenje odluke u vezi sa započinjanjem samostalnog poslovanja.

Vrednovanje mobilnosti, stečenih znanja i vještina na tržištu rada BiH

U namjeri da se izvrši procjena iskustva i stavove ispitanika u vezi sa vrednovanjem i priznavanjem na domaćem tržištu rada profesionalnih znanja i vještina stečenih kroz privremeno iskustvo obrazovanja u inostranstvu, izvršena je analiza podataka s naglaskom na profesionalni razvoj, mogućnosti napredovanja u karijeri i prepoznatljivost stečenih kvalifikacija od strane poslodavaca.

Među stavovima kojima su ispitanici odredili stepen slaganja po osnovu tvrdnje da se pružaju dobre prilike za profesionalni razvoj sa stečenim kvalifikacijama, prevladuje negativni stav po pitanju profesionalnog razvoja (41,3% se ne slaže s navedenom tvrdnjom, 30,6% je neodlučno), dok je manja grupa ispitanika

drugačijeg mišljenja (28,1%).

U odnosu na pol ispitanika, evidentna je razlika u stavovima. Dok većina ispitanika muškog pola (33,2%) smatra da se pružaju dobre prilike za profesionalni razvoj sa stečenim kvalifikacijama, većina ispitanika ženskog pola (47,8%) ne slaže se s navedenom tvrdnjom.

U pogledu profesionalnog napredovanja, kod povratnika je naglašena prisutnost negativnog stava prema tvrdnji da je po povratku pružena mogućnost napredovanja u karijeri sa stečenim kvalifikacijama (44,5% se ne slaže).

Analiza stava ispitanika u vezi sa otvorenošću tržišta rada prema onima koji su kvalifikacije i stručna zvanja stekli u inostranstvu pokazuje da se oko dvije trećine ispitanika (65,6%) slaže sa tvrdnjom da domaće tržište rada ne prepoznaje prednosti koje posjeduju ova lica. Istovremeno se većina ispitanika (48,8%) slaže sa tvrdnjom da poslodavci ne prave razlike između kvalifikacija stečenih na domaćim i inostranim visokoškolskim ustanovama.

U cilju procjene nivoa vrednovanja znanja i vještina od strane profesionalnog okruženja u odnosu na sektor u kojem su zaposleni ispitanici, analizirani su odgovori na osnovu četiri ponuđene tvrdnje. Zanimljivo je da kod polovine ispitanika preovladava mišljenje da ih radne kolege cijene zbog profesionalnih znanja i vještina koje posjeduju. Međutim, kada u svom radnom okruženju žele da primijene nove metode rada, ispitanici koji su zaposleni u javnom sektoru najčešće nailaze na neodobravanje i nerazumijevanje. S druge strane, oni koji rade u privatnom, kao i u nevladinom (83%) i međunarodnom sektoru (50%), u mnogo manjem obliku se suočavaju s pomenutim poteškoćama. Ujedno, upravo zaposleni u javnom sektoru smatraju da njihova trenutna profesionalna pozicija nije u skladu sa stručnim znanjima i vještinama koje posjeduju.

Procjenjujući zadovoljstvo ispitanika profesionalnim statusom u BiH, ispitanici su najviše zadovoljni radnim uslovima, djelomično su zadovoljni materijalnim statusom, dok se osjećaj nezadovoljstva najviše izražava zbog nemogućnosti profesionalnog napredovanja, i to je više prisutno kod ispitanika ženskog pola nego ispitanika muškog pola. Posmatrajući profesionalno okruženje u kojima su ispitanici profesionalno angažovani, opšta je procjena iz sva četiri pomenuta sektora da im se ne pruža dovoljno mogućnosti za potpunu primjenu svih znanja i kompetencija koje posjeduju, a zbog krutog pristupa koji preovladava u radnim sistemima.

Značaj umreženosti u procesu transfera znanja i razvoja

Poslije završetka obrazovanja i s povratkom u matičnu zemlju, mladi stručnjaci pored stručnog znanja i novih vještina donose i kontakte koje su uspostavili tokom studiranja, odnosno privremenog boravka u inostranstvu. U pitanju su kontakti koji predstavljaju značajnu profesionalnu, naučnu, tehničku i političku umreženost i povezanost između matične zemlje i zemlje u kojoj su se obrazovali. Prema pojedinim autorima (Trice i Yoo, 2007; Stark i Fan, 2007), navedene mreže omogućavaju transfer znanja i tehnoloških inovacija, kao i širenje demokratskih vrijednosti i normi, koje matičnoj zemlji mogu značajno nadoknaditi izvore znanja i informacija koji su nestali u procesu odlijevanja pameti.

Kada je u pitanju iskustvo umrežavanja i povezivanja, većina ispitanika (74%) posjeduje članstvo u domaćim i inostranim stručnim organizacijama ili udruženjima, a nešto manje od polovine (48 %) pripada i organizacijama u oblasti naučnoistraživačkog djelovanja.

Na pitanje da li kontakte i profesionalnu mrežu stečene kroz članstvo u navedenim organizacijama koriste u profesionalne svrhe, čak polovima ispitanika (51,2%) je odgovorilo potvrdno, dok njih 22,4% to čini redovno.

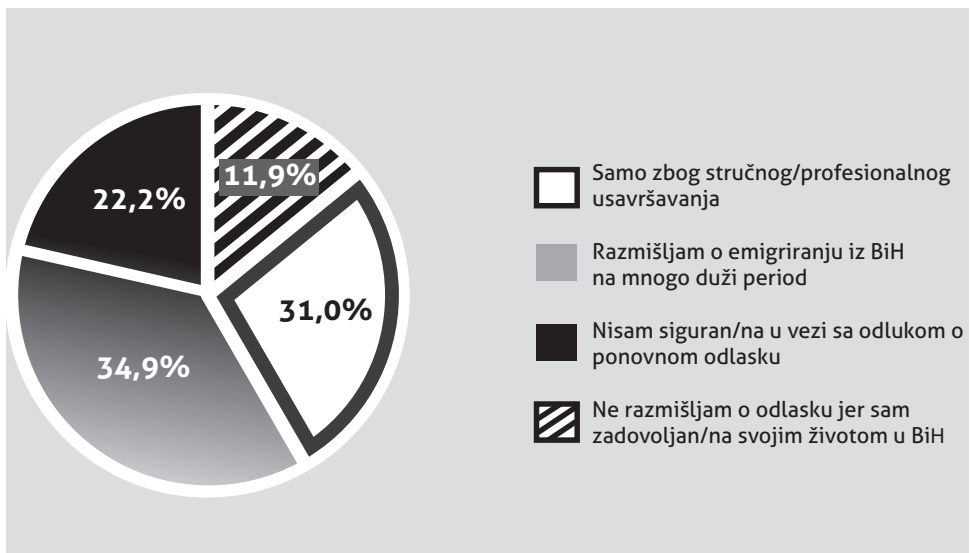

Način doprinosa razvoju BiH nakon povratka

U procjeni na koji način visokoobrazovani stručnjaci svojim iskustvom boravka u inostranstvu doprinose razvoju BiH, dominira stav da to najčešće čine kroz profesionalni angažman, primjenjujući nove metode i pristupe u radu (62,3%).

Polovina ispitanika (56,6%) razmjenjuje informacije i aktuelna saznanja s kolegama sa kojima su studirali vani, a sve u cilju što uspješnijeg razvijanja profesionalne oblasti u okviru koje su angažovani. Jedan broj visokoobrazovanih stručnjaka (46,7%) takođe pomaže studentima u BiH u pronalasku inostranih stipendija. Prenošenje znanja stručnoj javnosti u BiH ispitanici najčešće vrše kroz predstavljanje radova na konferencijama ili posredstvom predavanja/nastave (45,1%). Značajan doprinos se ostvaruje i obezbjeđivanjem podrške projektnim aktivnostima u cilju razvoja i unapređivanja lokalnih zajednica (40,2%). U procesu povezivanja domaćih i inostranih istraživača ili profesionalaca učestvuje manja grupa ispitanika (38,5%). Analizirani podaci ukazuju na činjenicu da se mladi stručnjaci, pored ličnih benefita ostvarenih tokom obrazovanja u inostranstvu, dodatno zalažu kako bi unaprijedili nepovoljan društveni kontekst u Bosni i Hercegovini.

Uzimajući u obzir sve okolnosti u kojima se danas nalazi bosanskohercegovačko društvo, motiv za eventualnim ponovno napuštanje BiH više je nego prisutan. Namjeru odlaska iz BiH zbog stanja u zemlji, ali ovaj put na mnogo duži period, pokazuje 34,9 % ispitanika. S druge strane, poučeni dosadašnjim pozitivnim iskustvom sa akademskom mobilnošću, u privremenu emigraciju s ciljem stručnog i profesionalnog usavršavanja planira se upustiti 31,0% ispitanika. Da nisu sigurni u vezi s odlukom o ponovnom odlasku u inostranstvo potvrdilo je njih 22,2%. Vrlo mala grupa ispitanika od 11,9% ne razmišlja o odlasku jer su zadovoljni svojim životom u BiH.

Procjena stavova o ponovnom odlasku iz BiH

Zaključak

Analiza podataka pokazala je da visokoobrazovani ispitanici sa iskustvom akademske mobilnosti diplomske studije najčešće započinju i završavaju u BiH, dok se postdiplomski studiji najčešće započinju i završavaju u inostranstvu. Troškovi školovanja, odnosno profesionalnog usavršavanja u inostranstvu pokrivaju se najvećim dijelom vladinim stipendijama zemalja u kojima su ispitanici boravili ili stipendijom visokoobrazovnih ustanova na kojima su studirali.

Međutim, postoji ozbiljan nedostatak adekvatnih baza podataka, praćenja, evidencije i stručnih analiza u okviru resornih ministarstava o broju visokokvalifikovanih povratnika, njihovim stečenim kvalifikacijama, stručnim znanjima i ključnim kompetencijama, kao i o njihovoj uključenosti na tržište rada i zapošljavanju. Ovo jasno ukazuje na činjenicu da se pitanje povratka obrazovnog kadra i prepoznavanje njihovog potencijala kao značajnog ljudskog i intelektualnog kapitala ne nalazi visoko na listi prioriteta entitetskih ministarstava, niti se dovoljno prepoznaje značaj priliva pameti u kontekstu društvenog razvoja. Dosadašnje iskustvo ispitanika ukazuje na to da obrazovni sistem, ali i tržište rada nisu u stanju vrednovati 'nova' interdisciplinarna znanja, koja su vrlo karakteristična u društvenim naukama koje se izučavaju na inostranim visokoškolskim obrazovnim ustanovama. Iako interdisciplinarni studijski programi donose određenu raznovrsnost usmjerenu na razvoj širokog spektra kompetencija, zbog neadekvatnog pristupa ona je nedovoljna prepoznata na domaćem tržištu rada, dijelom i zbog činjenice da poslodavci nisu dovoljno informisani o tome kakav se nivo obrazovanja veže uz inostrane kvalifikacije. Takođe, teže pronalaze trajno zaposlenje ona lica koja su se vratila u BiH u posljednjih nekoliko godina obilježenih globalnom ekonomskom krizom. Utvrđena je iznenađujuće visoka zastupljenost povratnika angažovanih u javnom sektoru, a najniža je u nevladinom sektoru.

Analiza podataka s naglaskom na profesionalnom razvoju, mogućnostima napredovanja u karijeri i prepoznavanju stečenih kvalifikacija utvrdila je da se napredna znanja i vještine ne uspijevaju u potpunosti primijeniti na rascjepkanom i neefikasnom tržištu rada u BiH. Ispitanici zaposleni u javnom sektoru obično se suočavaju sa neodobravanjem kada žele da primijene nove metode u svom radnom okruženju, a ova grupa takođe izražava jako nezadovoljstvo zbog nemogućnosti napredovanja i ograničenih prilika za profesionalni razvoj. U pogledu pronalaženja radnog angažmana, visine plate i izbora sektora, povratnici su svakako primorani na pravljenje određenih kompromisa.

Procjenjujući doprinos razvoju BiH na osnovu iskustava stečenih školovanjem

u inostranstvu, zaključujemo da većina ispitanika to najčešće čini kroz svoj profesionalni angažman, primjenjujući nove pristupe u radu, kao i kroz razmjenu znanja i informacija s kolegama sa kojima su studirali u inostranstvu. U kontekstu značaja umreženosti u procesu transfera znanja i razvoja, profesionalne mreže ostvarene kroz članstvo u stručnim i naučnim organizacijama u inostranstvu ispitanici koriste u razvoju oblasti u kojim su profesionalno angažovani.

Analiza motivacije za eventualno ponovno napuštanje BiH pokazuje da je ipak dominantan broj onih koji razmišljaju o ponovnom odlasku, privremeno ili trajno, u odnosu na one koji takve namjere nemaju.

Literatura

- Boswell, C. (2005) Migration in Europe, A paper prepared for the Policy Analysis and Research Programme of the Global Commission on International Migration, Hamburg: Migration Research Group, Institute of International Economics.
- Bracht, O., Over, A., Schomburg, H. and Teichler, K. (2006) The Professional Value of ERASMUS Mobility, Final Report, International Centre for Higher Education Research (INCHER-Kassel), University of Kassel, Kassel, Germany.
- Centre of Policy and Governance (2010) Report on Human Capital Development in Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Bosna and Herzegovina.
- Cohen, R. and Kennedy, (2007) Global Sociology, Palgrave, London (revised edition)
- Ean Khoo, S., Voigt-Graf, C., McDonald P. and Hugo, G. (2007) Temporary skilled migration to Australia: Employers Perspectives, International Migration Journal, vol.45, no.4, pp. 135-175, IOM Publications.
- Fargues, P. (2011) International Migration and the Demographic Transition: A Two-Way Interaction, International Migration Review, New York, vol. 45 no 3, pp.588–614.
- Forstenlechner, I. (2010) Brain Drain in Developed Countries Can Governments do Anything to Bring Expatriates Back? Public Policy and Administration vol.25, no.2, pp.156-174, Sage Publications
- Hoogvelt, A. (2001) Globalization and the postcolonial world, 2nd edition, the UK: Palgrave.
- Huber, P., Landesmann, M., Robinson, C. and Stehrer, R. (2010) Migrants' Skills and Productivity: A European Perspective, National Institute Economic Review no.213: R20, Sage Publication.
- Jenssen, J.W. and Storen, A.L. (2010) Foreign Diploma Versus Immigrant Background: Determinants of Labour Market Success or Failure?, Journal of Studies in International Education, vol.14, no.1, pp.29-49, Sage Publication.
- Jenssen, W. J. (2008) Does Higher Education Attained Abroad Lead to International Jobs? Journal of Studies in International Education, no.12, pp.101-132, Sage Publication.
- Kangasniemi, M., Winters, L.A. and Commander, S. (2004) Is the Medical Brain Drain Beneficial? Evidences from Overseas Doctors in the UK, Centre For Economic Performances, London School of Economics and Political Sciences, UK.
- Kosher, K. (2007) International migration: A very short introduction, Oxford University Press.
- Linden, T., Arnold, N. and Vasiliev, K. (2008) From Fragmentation to Cooperation: Tertiary Education, Research and Development in South Eastern Europe, Education Working Paper, World Bank, (Online), Available at: http://siteresources.worldbank.org/EDUCATION/Resources/278200-1099079877269/547664-1099079956815/EWPS13_Fragmentation_to_Coop_En.pdf (accessed 05. July.2014).

- Lowell, L.B. (2001) Some Development Effects Of The International Migration of Highly Skilled Persons, International Migration Papers 46, International Labour Office Geneva.
- Mayer, K. and Peri, G. (2009) Brain Drain and Brain Return: Theory and Application to Eastern-Western Europe, Department of Economics at UC Davis, USA.
- Mayer, K. And Oeri, G. (2008) Return Migration as a Channel of Brain Gain, Working Paper 14039, National Bureau Of Economic Research, Cambridge, USA.
- Martin, P., Cross, S. and Martin, S. (2007) High-level dialogue on migration and development, International Migration Journal, vol. 3, no.1, pp.7-23, IOM Publication.
- Nikolić, S., Mraović, B. And Cosić, E. (2010) Brain Gain: How to return, keep and bring back professionals in BiH, Association Alumni of the Centre for Interdisciplinary Postgraduate Studies, Sarajevo, BiH.
- Ozden, C. and Schiff, M. (2006) International migration, remittances & the brain drain, New York: Co publication of The World Bank and Palgrave Macmillan.
- Perrons, D. (2004) Globalization and social change: People and places in divided world, London: Routledge.
- Pozzi, A. (2011) The Development Potential of BiH Diaspora, Report of Program recruitment and retention of youth, UNDP and Ministry of Refugees and Displaced Persons BiH, Sarajevo, BiH.
- Schiff, M. (2005) Brain gain: claims about its size and impact on welfare and growth are greatly exaggerated, Discussion Paper No. 1599, (Online), Available at: <http://ftp.iza.org/dp1599.pdf> (accessed 17 July 2014).
- Stark, O. and Fan, S. C. (2007) Losses and Gains to Developing Countries from the Migration of Educated Workers, World Economics, Vol.8, No.2, pp. 259-269.
- Tremblay, K. (2005) Academic Mobility and Immigration, Journal of Studies in International Education, 9: 196, Sage Publication, (Online), Available at: <http://jsi.sagepub.com/content/9/3/196> (accessed 12. September 2011) .
- Trice, G. A. and Yoo, E. J. (2007) International Graduate Student's Perceptions of Their Academic Experience, Journal of Research in International Education, vol.6, no.1, pp.41-66, Sage Publication.
- Uvalic, M. (2005) Science Technology and Economic Development in South Eastern Europe, Science Policy Series N1, UNESCO, Venice, (Online), Available at: unesdoc.unesco.org/images/0014/001414/141495e.pdf (accessed 01.July 2014).
- UNDP (2009) National Human Development Report-The Ties That Bind, Social Capital in Bosnia and Herzegovina

**Dr. sc. Marina Perić Kaselj, znanstvena suradnica
Institut za migracije i narodnosti, Zagreb**

DA LI JE DOVOLJNO VOLJETI DOMOVINU? HRVATI BOSANSKE POSAVINE (PRIMJER OPĆINE DERVENTA) IZMEĐU ŽELJE I NE/ MOGUĆNOSTI ZA POVRATKOM

Sažetak

Predmet istraživanja su migracije Hrvata Bosanske Posavine, općina Derventa, s prebivalištem/državljanstvom na području grada Zagreba i zagrebačke županije u Republici Hrvatskoj. Epistemološko-metodološki se istraživanju migracija pristupa kombinirajući dvije razine analize: odozdo (od samih ljudi, ispitanika) i odozgo (etničke udruge). Razmatraju se višestrukosti migrantskih iskustva derventskih Hrvata (od razdoblja Drugoga svjetskoga rata do danas) nastalih kao posljedice/rezultat različitih ekonomsko-političkih faktora. Važnost migrantskih organizacija, ili institucionalnog aspekta etničnosti, prikazuje se kroz Udrugu bosanskih Hrvata UBH Prsten. Na dvije razine analize govori se kako iracionalna i subjektivna dimenzija etničnosti definirana kao ljubav prema domovini ima krucijalnu ulogu u očuvanju etničkog identiteta, a time utječe i na želje i na stvaranje mogućnosti za povratak.

Ključne riječi: Bosanski Hrvati, migracije, etnički identitet, migrantske organizacije, migrantsko iskustvo

Uvod

Bosanski Hrvati nastanjeni u Hrvatskoj (Zagreb) od radnih su migranta, izbjeglica i prognanika postali vrlo dobro ekonomski i kulturno integrirana skupina u hrvatskom društvu, ali s izrazito naglašenom individualno-kolektivnom dimenzijom pripadnosti domovini. U ovom radu govorimo o njihovim specifičnim migrantskim iskustvima, koja su ih obilježila i definirala. Putem individualnih¹ dubinskih intervjua, koji su trajali 60-90 minuta, obuhvaćeno je devet ispitanika različite dobi², profesionalnog statusa³ i spola⁴. Intervjui su vođeni u opuštenim uvjetima, gdje se ispitanicima uz diskretnu istraživačku strukturiranost prepuštala dinamika razgovora kako bi oni spontano izrazili ono što smatraju najvažnijim i

bitnim. Tri obitelji (zajedno supružnici i djeca) sudjelovale su u tzv. fokusiranim grupnim diskusijama,⁵ koje su trajale oko 4 sata; obitelji su retrospektivno vraćali svoj život u vrijeme prije posljednjeg rata, potom rata i života u izbjeglištvu, sadašnjeg života u Hrvatskoj, kao i planovima za budućnost. Na taj način došli smo do prve razine analize različitih migrantskih iskustava Hrvata iz općine Derventa i njihovih etničkih/nacionalnih identiteta.

Potom smo uključili još jednu razinu analize — institucionalni aspekt etničnosti, prikazujući ga kroz UBH *Prsten*, koja okuplja ekonomsku i intelektualnu elitu bosanskih Hrvata i koja ima visoki etnički rejting, a u medijskim kuloarima slovi kao snažna lobistička grupa budući da dio članova (klub gospodarstvenika) pripada samom vrhu hrvatske ekonomske elite. Nakon formalnog upoznavanja i vođenja uvodnog razgovora s rukovodstvom udruge konstruiran je pismeni upitnik s 80 pitanja razdijeljenih u nekoliko cjelina⁶.

Od završetka rata Bosanski Hrvati⁷ nadaju se povratku i priželjkuju ga, ali što više vrijeme odmiče (gotovo dva desetljeća), to je mogućnost realizacije (fizičkog povratka) manja. U radu želimo odgovoriti na sljedeća pitanja: Tko su bosanski Hrvati? Jesu li oni specifična etnička ili migrantska zajednica u Hrvatskoj? Je su li oni jedinstvena zajednica/e? Kakav je njihov odnos prema domovini/ama? Koliko je za njih pitanje povratka želja, mogućnost, realnost ili nešto četvrto?

Postavljamo tezu/pitanje da li iracionalna i subjektivna dimenzija etničnosti definirana kao ljubav prema domovini može biti dovoljan uvjet i pokretačko bilo u suprotstavljanju realnim okolnostima i stvaranju novih rješenja?

Višestrukosti migrantskih iskustava: različite migrantske uloge unutar migracijskog procesa

Migrantsko iskustvo mogli bismo definirati kao zbroj različitih individualno-kolektivnih doživljaja migranata, uzrokovanih ponajprije fizičkim kretanjem iz zemlje porijekla u druge zemlje u kojima žive i rade, pri tome prolazeći kroz čitav niz sociokulturnih i integracijskih procesa ili, kako definira Mežnarić (1991: 89): „praktična svijest migranata u njihovoj svakodnevnici i doživljavanja sebe kao pripadnika jednog nižeg sloja u imigracijskoj sredini“. Hrvati Bosanske Posavine (BP) su kroz povijest, zbog različitih političko-ekonomskih razloga, bili primorani migrirati i bili su skloniji migriranju, ali koje je uvijek bilo vezano uz snažan motiv o povratku kao prirodnoj završnoj etapi migracije.

Povratak, iako se smatrao definitivnim od strane pojedinih migranata, pokazao se privremenim i ponovno je započeo proces migriranja, remigriranja, povratka. Stoga se može primijeniti višestruka migrantska iskustvena forma, koja uključuje

nekoliko različitih migrantskih uloga: radnik na privremenom radu, izbjeglica, reemigrant, transmigrant, povratnik. Svaki od naših ispitanika bio je ili je danas u situaciji koja uključuje dvije ili više migrantskih uloga.

U razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata područje BP, kao i općina Derventa, imalo je veliki broj političkih emigranata, koji su u NDH bili pripadnici ustaške ili domobranske vojske. Djelomice je i ovaj uzrok, u kombinaciji s ekonomskim faktorom, dovodio do daljih migriranja. U socijalističkoj Jugoslaviji termin *politički emigrant* podrazumijevao je neprijateljsku emigraciju, koja se razlikovala od ekonomskih migranata ili radnika na privremenom radu u inozemstvu. Unatoč modelu unifikacije državljanstva (Jugoslaveni), u općini Derventa bile su vidljive razlike između pripadnika etničkih skupina, na što nas upućuje geografska raspodjela na čista hrvatska, bošnjačka i srpska sela, te neznatan broj miješanih brakova i mali broj po nacionalnoj osnovi opredijeljenih Jugoslavena. Biti Hrvat značilo je određene implikacije (kolektivna krivnja zbog ustaških zločina), pa naši ispitanici naglašavaju kako su ih smatrali „ustašama“, a to je značilo i podređeni položaj u društvu (od školstva, zapošljavanja i dr.). Iako su Hrvati prirodno gravitirali Hrvatskoj, od tjedne kupovine, obrazovanja, radnih unutarnjih migracija, veliki broj njih s ovog područja iselio se u inozemstvo poglavito nakon otvaranja „državnih granica“ šezdesetih godina prošlog stoljeća, točnije 1963. godine, kada je donesena „instrukcija o činu zapošljavanja u inozemstvu“, a u uporabu se uveo termin „radnik na privremenom radu u inozemstvu“ (Mesić 1991: 17).

Sredinom i krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća intenzivirana je emigracija iz Jugoslavije, poglavito nakon privredne reforme koja je trebala omogućiti prijelaz iz poljoprivredne u industrijsku zemlju, „od razvoja zasnovanog na korištenju agrarne prenapučenosti u razvoj koji je zasnovan na tehnološkom napretku“ (Mesić 1991: 14). Posljedica reforme bio je višak radne snage. Veliki broj tada nezaposlenih Jugoslavena (Hrvata) odlučio se na emigraciju – privremeni rad u industrijski razvijenim zemljama zapadne i sjeverne Europe. Naši ispitanici govore kako nije bilo kuće u hrvatskim selima iz koje nije bio barem jedan član obitelji u inozemstvu. Novcem iz inozemstva pomagala se obitelj u rodnom kraju (u većini slučajeva djecu su odgajali djeda i baka ili druga bliža rodbina). Ovdje se može govoriti o ekonomskoj teoriji migracije, tzv. teoriji planirane zarade (Lindstrom, 1996). Migranti su od početka imali za cilj osigurati određena materijalna sredstva i potom se vratiti. Oni koji su se vratili stečenim su iskustvom i osiguranim materijalnim sredstvima pokretali privatne poslove, obično manje obrte. Već u to vrijeme, 1970-ih i 1980-ih godina počinju stvarati i širiti migrantske mreže, koje možemo definirati kao „setove interpersonalnih veza koje povezuju migrante, prijašnje migrante i nemigrante u područjima podrijetla i odredišta, kroz odnose srodstva, prijateljstva i zajedničkog lokalnog podrijetla“ (Massey i sur, 1993:

448, u Mesić, 2012: 350). Teorije društvenih mreža naglašavaju kako upravo migrantske mreže imaju ključnu ulogu u odluci o migriranju i povratku.

Migracije bosanskih Hrvata i njihov život u dijaspori, kao i povratak u rodni kraj, doveli su do određenih pozitivnih pomaka. Stvoren je, s jedne strane, svojevrsan društveni i socijalni kapital Bosanaca (ne samo hrvatskih već i srpskih i bošnjačkih) u dijaspori (kvalitetne društvene mreže koje su smanjile troškove migriranja, dovele do socijalne stabilnosti migrantske grupe i očuvale etnički/nacionalni identitet ne izolacijom već integracijom unutar društva prijama). S druge strane, migracije su bile u funkciji razvoja regije/lokalne zajednice: osim priliva deviza iz inozemstva, došlo je do transformacije naselja (interijeri i eksterijeri kuća), smanjena je nezaposlenost, pokrenuto je privatno poduzetništvo, podignut je standard života, a s vremenom su mijenjani i svjetonazori.

Nakon ekonomske migracije, rat u BiH bio je uzrokom ponovnog migriranja – prisilna migracija velikog broja hrvatskoga stanovništva, poglavito s područja BP, čiji je većinski dio pripao teritoriju Republike Srpske. Hrvati, sukladno nacionalnom obilježju, nalaze azil u Hrvatskoj. Veći dio trajno ostaje u Hrvatskoj, a dio odlazi u Njemačku i Austriju, ili po prvi put ili kod ranije iseljene rodbine/kumova/prijatelja, u već postojeće nukleuse dijasporske zajednice. Iz područja općine Derвента prognano stanovništvo (u Hrvatskoj) u početku je smješteno kod rodbine ili kod kumova. Dvoje naših ispitanika, kako bi omogućili egzistenciju vlastite prognane obitelji i ne želeći biti na teret državi Hrvatskoj niti u statusu izbjeglice, odlaze iz Hrvatske na rad u Njemačku, dok djeca ostaju na školovanju u Hrvatskoj (ponavlja se model razdvojene obitelji, gdje su supružnici u inozemstvu a djeca s rodbinom u Hrvatskoj). Oni koji su ranije bili na privremenom radu u inozemstvu zbog ratnih okolnosti ostaju tamo trajno. U ovom slučaju dolazi do procesa spajanja obitelji (koji im se pridružuju neposredno prije ili u tijeku rata). Stjecajem okolnosti i zbog dužine boravka, zajedno s obitelji i djecom u inozemstvu su već dosegli zavidan stupanj kulturne i ekonomske asimilacije, pa je stoga, iz rakursa teorija cirkularnih migracija (Zelinski, 1971) manja mogućnost njihova povratka. Ovakav integracijski model primjenjiv je i na Hrvatsku (prošle su 22 godine od prognanstva).

Kao što je uočljivo, prisutan je stalni proces migriranja i remigriranja bosanskih Hrvata između najmanje dvije ili tri države, pri tome stvarajući intenzivne veze usmjerene prema zemlji podrijetla. Stoga bosanske Hrvate možemo promatrati kroz transnacionalnu paradigmu. Ukratko rečeno, transnacionalizam podrazumijeva „proces multiplih veza i interakcija ljudi i institucija preko granica nacija-država“ (Vertovec, 1999). Transmigranti žive paralelno/istovremeno u dva ili više prostora, nadilazeći granice između društva podrijetla/prijama, stvarajući

pri tome vlastite socijalne i dijasporske prostore. U tom slučaju „nadilaze se granice, bile one političke, teritorijalne ili kulturne, dok migranti i ne-migranti postaju dijelom jedinstvenoga transnacionalnoga društvenog prostora“ (Čapo, 2010: 22). Čak i bosanski Hrvati, koji su prisilno repatrirani u BiH ili Hrvatsku, ponovno privremeno odlaze u zemlje prijama (npr. Njemačka) na rad bez radne dozvole (Čapo, 2010).

Iz navedenoga zaključujemo kako Hrvati BP nisu homogena migrantska skupina, te ih ne možemo definirati u singularu već kao heterogenu skupinu koja se razlikuje s obzirom na uzroke, vrijeme iseljavanja, mjesto iseljavanja, stupanj integracije, kulturnu i ekonomsku asimilaciju u zemlji prijama i dr., što čini specifikum njihova migrantskoga iskustva. Usuđujemo se reći: ono što ih čini jedinstvenim i jednakim jeste čežnja za domovinom, a time i povratkom, pa bio on stvaran, virtualan ili rekonstruiran⁸. Upravo na ovoj iracionalnoj i emocionalnoj komponenti postavljen je temelj njihova etničkoga identiteta. Stigma „izgubljene domovine/doma“ u njihovim zajednicama još više jača njihovu svijest o podrijetlu i moralnoj obvezi svakog pojedinca/migrantskog kolektiva da je ne zaborave i da joj se vraćaju kad god su u mogućnosti, bilo privremeno, trajno ili kroz različite transnacionalne oblike i prakse. Svi naši ispitanici starije generacije izrazili su želju za trajnim povratkom kad odu u mirovinu. Pojedini njihovi prijatelji žive pola godine u Hrvatskoj, pola godine u Bosni. Mladi ispitanici, zbog životnih okolnosti i sada već visokog stupnja integracije u društvo prijama, uglavnom prakticiraju i prakticirat će u budućnosti model privremenog boravka za vrijeme blagdana, godišnjeg odmora, vikenda. Važno je, kako ističu, „osjetiti miris bosanskoga zraka, biti tamo gdje su uistinu sretni, jer tamo su rođeni“. Veze s domovinom (rodbina, kuća, zemlja), kao i prakticiranje etničnosti u ime domovine (etničke udruge, manifestacije, okupljanja), čine ju stvarnom, živom, voljenom — makar se ona nalazila izvan vlastitih fizičkih granica, u Hrvatskoj, Europi, svijetu.

Institucionalni aspekt etničnosti: na primjeru UBH *Prsten*

Za očuvanje etničkog identiteta pretpostavlja se šira etnička solidarnost; ona se postiže kroz interakcijske rituale koji stvaraju „kolektivno ushićenje i snažne pozitivne emocije koje se vežu uz kolektivne simbole“ (Collins, 2004, u Božić, 2012: 87). Svijest o etničkom i nacionalnom identitetu, kao i etnička solidarnost između članova zajednice predstavlja osnovu za nastajanje etničkih udruga/društava/organizacija. Kako bi prakticirali etičnost, bosanski Hrvati, iako u svojoj nacionalnoj državi ali ne i u državi podrijetla, osnovali su Udrugu bosanskih Hrvata (UBH) *Prsten*, čiji su utemeljitelji uglavnom Hrvati iz BP, općine Derventa. Radi se o pojedincima koji su već bili društveno-ekonomski dobro etablirani⁹ u Hrvatskoj, i koji su mogli posvetiti vrijeme i ugled za širi angažman

u ime etničke zajednice. UBH *Prsten* svojom strukturom, članstvom i utjecajem predstavlja etničku „neprofitnu organizaciju s formalnom strukturom izraženom u upravnom odboru, a misija joj je pružanje usluga ili kolektivnih dobara etničkoj skupini (Fennem, 2004: 440). Po nastanku je ofenzivna organizacija, koja „proizlazi iz izbora migranata da se odvoje od drugih, a cilj joj je razlikovanje članova organizacije od društva prijama“ (Schrover i Vermeulen, 2005, 824-25). Jedna od bitnih stavki koju udruga ističe kao uspješnu je izgradnja pozitivnoga imidža bosanskih Hrvata¹⁰. Upravo društveni status u društvu prijama vrlo je bitna odrednica u definiranju identiteta migranata. Naši ispitanici progovorili su o ovom problemu govoreći kako se na njih gleda kao „drugorazredne Hrvate“, te da su i danas u Hrvatskoj neki skloni etiketirati ih kao „bosanske izbjeglice“, „nekulturne Bosance“. Smatraju kako se negativni stereotipi vežu uz pojam Bosanac, te da im je njihovo podrijetlo umnogome odredilo život u Hrvatskoj, budući su bili u stalnom procesu snalaženja i dokazivanja naspram domicilnog stanovništva.

Unutar UBH *Prsten* kreiraju se i oblikuju različite aktivnosti etničke zajednice bosanskih Hrvata kao svojevrstan etnički socijalni kapital, pa bismo ga mogli definirati kao njihovo okupljališno mjesto, mjesto pripadanja i mjesto izgradnje zajednice. Upravo koncept istraživanja socijalnog kapitala vrlo je popularan u istraživanju migrantskih organizacija. Jacobs i Title (2004) razlikuju etnički, prekoetnički i premošćujući socijalni kapital. Etnički kapital služi izgradnji zajednice, a prekoetničkim kapitalom postižu se ekonomski i politički ciljevi (Bretell, 2005: 855). Drugi, sve popularniji koncept je istraživanje migrantskih organizacija u transnacionalnoj perspektivi kao glavnih aktera u transnacionalnoj politici (Itzisoehn, 2000) ili kao agenata razvoja odozdo (Caglar, 2006, u Kutli, 2012: 41).

Udruga *Prsten* formalni /institucionalni je oblik etničkoga udruživanja, koja nazivom upućuje na određenu etničku kategoriju (bosanski Hrvati), dok sam naziv *Prsten* ima značenje koje predstavlja „vjernost, odanost i predanost rodnom zavičaju“. Horizontalna i vertikalna umreženost *Prstena* je na zavidnoj razini¹¹. Smatraju da se razlikuju od ostalih etničkih udruga prvenstveno zbog toga što imaju jasne ciljeve i misiju, a u fokus svoga djelovanja stavljaju Hrvate iz BiH, bili oni u Hrvatskoj, BiH ili drugdje. Unatoč tomu što surađuju s brojnim udrugama Hrvata iz BiH, smatraju kako im nedostaje koordiniranost, zajednička inicijativa, informiranost, transparentnost — budući su takve udruge sklone lokalnom djelovanju i razmišljanju. Stoga je jedan od važnijih zadataka *Prstena* educirati, okupiti i aktivirati te udruge kako bi pridonijeli općem dobru Hrvata iz BiH.

UBH *Prsten* kao velika i moćna udruga postiže zapažen kulturni i ekonomski rejting kao migrantska organizacija, koja je aktivan akter unutar društva prijama,

društva podrijetla, ali i šire, pronalazeći partnere među dijasporom¹². Stoga je vidljiv i njezin transnacionalni karakter, i to u obliku gosodarstvenoga, socijalnoga i kulturnoga transnacionalizma. *Prsten* je istovremeno i etnička i transnacionalna zajednica, budući je usmjerena ne samo na status i prezentaciju bosanskih Hrvata u Hrvatskoj, nego i na sam položaj, ugled i opstanak Hrvata u BiH i dijaspori. Najvažniji cilje udruge je pomoć hrvatskome narodu u BiH (zajedno s hrvatskim političkim predstavnicima i drugim javnim osobama, te katoličkom crkvom) po pitanjima promijene Ustava BiH (kako bi Hrvati postali ravnopravni sa ostala dva naroda), promjena izbornih zakona (kako bi Hrvati birali svoje predstavnike u tijelima vlasti). Osim zaštite položaja Hrvata u BiH, potiču i poticati će povratak Hrvata u BiH dosadašnjom suradnjom s povratničkim udrugama (Fenix, udruga mladih povratnika), iniciranim i organiziranim brojnim okruglim stolovima, znanstvenim skupovima, sastancima na temu problema povratnika, sudjelovanju u rješavanju sigurnosnih i drugih problema, te prikupljanju pomoći za obnovu kuća i gospodarskih objekata, te razvoja obiteljskih gospodarstava.

Iako rukovodstvo ističe kako nisu politička organizacija, i kako se ne vezuju uz nikakvu političku stranku niti opciju, važno je istaknuti kako „iz sjene“ utječe na niz političkih odluka neposrednim putem (svojim imidžom, zalaganjem za određene etničke probleme, kontaktima s vlastima unutar društva prijama/podrijetla i sl.). Gospodarstveni klub, klub znanstvenika, klub mladih i klub žena, upućuju na sofisticiranu i modernu društvenu strukturu koja nadmašuje svaki oblik migrantskih tradicionalnih zajednica i osigurava pokretačko bilo budućeg razvoja, kako kroz rodnu perspektivu, ekonomski prestiž, tako i najvažnije, kroz transgeneracijsku etničku solidarnost (30% druge generacije migranata i 10% treće).

Ipak, unatoč brojnom članstvu od 2.500 članova i s nizom podružnica, mogli bismo reći kako se radi o udruzi koja predstavlja uglavnom ekonomsku i intelektualnu elitu bosanskih Hrvata, pa je običan čovjek „iz naroda“ uglavnom izvan i fokusiran na neformalna u/druženja¹³. U prilog tomu ide i činjenica da nijedan od naših ispitanika nije član udruge *Prsten*. Oni nemaju povjerenja u takvu vrstu etničkog udruživanja. Smatraju kako je *Prsten* u vrlo dobrim i tijesnim vezama s predstavnicima današnje političke vlasti u Hrvatskoj, te da im je cilj što više se integrirati u državne strukture hrvatske vlasti, kao i općenito u Hrvatskoj. *Prsten* je upravo na ove probleme nailazio prilikom osnivanja, a kako vidimo nailazi i danas, pa su nam naglasili kako je bilo „najteže uvjeriti Hrvate podrijetlom iz BiH da su ozbiljna udruga i da se razlikuju od ostalih jer su odmah uspostavili organizaciju i definirali područje djelovanja, te uvjeriti javnost i institucije da su udruga koja zna što hoće i koja ne očekuje i ne traži novac“. Stav nepovjerenja iskazuju naši ispitanici prema gotovo svim udrugama bosanskih

Hrvata iz Hrvatske i BiH, poglavito prema povratničkim udrugama, koje po njima postoje samo “na papiru“, a njihovi rezultati su mali i nevidljivi. Povjerenje iskazuju prema ljudima iz dijaspori koji, po njima, sudjeluju i prisutni su u nizu konkretnih mjera¹⁴ : Kontakte s bosanskim Hrvatima u dijaspori održavaju putem Interneta: e-maila, Skypea, ali i čestim dolascima i odlascima jednih i drugih u posjete, na hodočasničke izlete, kao i za vrijeme blagdana i godišnjih odmora u rodnom kraju. Dijaspore se na taj način u „transnaciji konstruira kao zajednica ili provincija domovine, te tako postaje dijelom nacije koja je nadrasla vlastiti teritorij“ (Laguerre, 1999: 640, u Božić, 2012:9). Jedna ispitanica govori kako je, kad je odselila iz Zagreba u Australiju, ponovno „pronašla svoju Bosnu“, jer tamo se drže zajedno i jedan drugome su najveći oslonac, bilo da se radi o neformalnim druženjima ili na institucionalnoj osnovi, unutar etničkih udruga i hrvatskih katoličkih misija. Kao što je vidljivo, „identitet se ne gradi samo u fizičkom prostoru već i u relacijskom prostoru kojeg čine fantazije, žudnje, sjećanja... u tom slučaju fizičke granice nacionalnih teritorija nisu dovoljne“ (Harvey, 2005).

Zaključak

Razmatrajući višestrukosti i specifičnosti migracijskoga iskustva bosanskih Hrvata u razdoblju od Drugoga svjetskoga rata do današnjih dana, uočili smo kako nije moguće promatrati povratak kao jednoznačnu kategoriju, niti kao prirodni završetak migracijskoga kruga. Migriranje Hrvata iz Bosne, bilo iz političkih, ekonomskih ili etničkih razloga, bilo je neprekidno i stalno; iako je uključivao nužno povratak, on se u većini slučajeva pretvarao u odlazak ili djelomični povratak, ovisno o specifičnostima društveno-povijesnoga razdoblja i same odluke migranta unutar njegovih životnih okolnosti. Stoga se moramo složiti s činjenicom kako jednom pokrenute migracije imaju poriv daljnje održavanja i širenja, ili, prema teoriji kumulativne kauzalnosti (Myrdal, 1957, Massey i sur. 1993) „svaki akt migracije mijenja socijalni kontekst unutar kojega se iduće migracijske odluke donose na način koji čini vjerojatnijim novo kretanje“ (Massey i sur. 1993, 451-454, u Mesić, 2012:354). Usprkos heterogenosti ove zajednice i tome što su subjekt istraživanja bili derventske Hrvate nastanjeni u Zagrebu, sve su priče uključivale i širi kontekst bosanskih Hrvata u dijaspori, što je jedan od indikatora povezanosti ove zajednice, ali i akumulacije socijalnoga kapitala zajednice, unatoč različitim iseljeničkim generacijama ili razlozima iseljavanja, kao i prostorima iseljavanja. Iz ovih razloga najprihvatljivije je derventske Hrvate promatrati kroz transnacionalnu paradigmu, bilo da govorimo o njihovim identitetima, svakodnevnim praksama ili povratku.

Iako su u Hrvatskoj, u vlastitoj nacionalnoj državi, i imaju uglavnom dvojno državljanstvo, njihova domovina, kako je sami definiraju, je „Bosanska Posavina“

ili „Bosna“, te ih možemo kategorizirati kao etničku zajednicu, ali i dijasporsku zajednicu sa stalnim, privremenim, ali ne nužno i definitivnim prebivalištem/ostankom u Hrvatskoj. Iako su posljednje etničke i prisilne migracije dovele do njihova potpunoga raseljavanja s nemogućnošću povratka (zbog različitih socio-ekonomskih i političkih faktora), ni danas nije moguće govoriti o masovnom povratku, već tek o djelomičnom, i to uglavnom starijih stanovnika, koji se odlaskom u mirovinu vraćaju rodnom kraju), proces povratka je još uvijek u tijeku i nije završen. Stoga je istraživanje konkretnih fizičkih povratka jedna od bitnih karika, ali ne i jedina, jer se ne smiju zanemariti i druge faze procesa povratka (karakteristične za derventske Hrvate) kao što su nadanje o povratku, priprema za povratak ili povremeni posjeti rodnome kraju (Oxfeld i Long 2004).

Institucionalni aspekt etničnost koji smo uključili u istraživanje pokazao nam je važnost migrantskih organizacija (iako naši ispitanici nisu članovi istraživane udruge *Prsten*), ne samo za održavanje i status pojedine migrantske zajednice, već i za njen utjecaj u društvu prijama, ali i društvu podrijetla, te mogućnostima kreiranja ili stapanja nekoliko specifičnih društvenih i socijalnih prostora u jednu cjelinu. Iz ovih nam se razloga i kod istraživanja migrantskih organizacija činila najprihvatljivijom transnacionalna paradigma, koja nas svojom transparentnošću lišava ograničenosti, strogosti i podijeljenosti unutar država, granica, pripadnosti i identiteta. Stoga UBH *Prsten* u Hrvatskoj možemo promatrati kao etničku, dijasporsku, transnacionalnu, ali i modernu organizaciju visokoga društvenoga rejtinga, koja ujedinjuje kulturne, gospodarske i socijalne aspekte etničnosti unutar barem četiri društvena prostora: Hrvatske, BiH, Slovenije i Austrije. Važna je poluga u regrutaciji mladih članova (stipendiranje studenata, klub mladih) kao vrlo važnome aspektu održanja ne samo organizacije već i zajednice, potom u okupljanju i širenju članstva poglavito ekonomske i intelektualne elite različitih generacija, profesija i spola, koje se pokazuju kao važan akter u međunarodnoj politici i ekonomiji.

Na kraju zaključujemo kako je za održanje etničkog identiteta, te za stvaranje socijalnoga, ekonomskoga kapitala, bilo kroz neformalna druženja, udruženja ili formalne institucionalne etničke organizacije, najvažnija emocionalna komponenta. Ona omogućuje i stvara etničku pripadnost, etničku solidarnost i mobilizaciju. Stoga je odgovor na pitanje u naslovu rada: Da li je dovoljno voljeti domovinu? potvrđan, jer upravo iracionalnom dimenzijom etničnosti moguće je postići i ono što se čini nerealnim i nemogućim. U slučaju derventskih Hrvata, pripadnost domovini/zavičaju vrlo je bitna, usuđujemo se reći najvažnija odrednica u definiranju (unutar ukupnosti različitih društvenih) identiteta.

Literatura

- Božić, S. (2012) Društveni oblici dijaspore. In: Božić, S (eds.) *Institucionalizacija hrvatske dijaspore*. Zagreb: Naklada Jesenski Turk&Hrvatsko sociološko društvo, pp. 9-23.
- Božić, S. & Kuti, S. (2012) Hrvatske migrantske organizacije u Europi. In: Božić, S (eds.) *Institucionalizacija hrvatske dijaspore*. Zagreb: Naklada Jesenski Turk&Hrvatsko sociološko društvo, pp. 79-95.
- Brettell, C. B (2005) Voluntary Organization, Social Capital and the Social Incorporation of Asian Indian Immigrants in the Dallas. Fort Worth Metroplex. *Antopological Quarterly* 76 (4), pp. 853-883.
- Čapo Žmegač, J. (2010) Različiti primjeri povratnim migracijama: primjer Hrvatske. *Studia etnologica Croatica*, 22, pp. 11-38.
- Fennema, M. (2004) The Concept and Measurement of Ethnic Community. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30 (3), pp. 429-447.
- Harvey, D. (2005) *Spaces of Neoliberalization: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. Weisbaden: Franz Steiner Verlag.
- Itzigsohn, J (2000) Immigration and the Boundaries and Citizenship: The Institutions of Immigrants Political Transnationalism". *International Review* 34 (4), pp. 1126-1154.
- Jacobs, D and Title, J (2004) Associational Membership and Political Involvement Among Ethnic Minority Groups in Brussels. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31 (5), pp. 419-427.
- Kuti, S (2012) Istraživanje migrantskih organizacija: definicije, koncepti, perspektive i pristranosti. In: Božić, S (eds.) *Institucionalizacija hrvatske dijaspore*. Zagreb: Naklada Jesenski Turk&Hrvatsko sociološko društvo, pp. 25-51.
- Lindstrom D. P. (1996) Economic Opportunity in Mexico and Return Migration from the United States. *Demography*, 33 (3), pp. 357-374.
- Mesić, M. i suradnici (1991) *Vanjske migracije i društveni razvitak*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Mesić, M. (2012) *Međunarodne migracije — tokovi i teorije*. Zagreb: Societas, FF Press.
- Mežnarić, S. (1991) *Osvajanje prostora, prekrivanje vremena, migracije umjesto razvoja*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Owfeld, E i Long D. L. (2004) Introduction: An Ethnography of Return. In: Longand Owfeld, E. *Coming Home? Refugees, Migrants, and Those Who Stayed Behind*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, pp.1–15.
- Schrover, M i Vermeulen, F.(2005) Immigrant Organization. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (5), pp. 823-832.
- Union of BosanskaPosavina-Displaced Persons, Refugees and Returnees Associations (1998) *Plan on Reconstruction and Return to Bosanska Posavina*.
- Vertovac, S. (1999) Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), pp. 447-462.
- Zelinski, W. (1971) The Hypothesis of the Mobility Transition, *Geographical Review*, 61 (1), pp. 219-249.

¹ Prvo smo došli do jednog ispitanika (preporukom), koji nam je preporučio drugog i tako redom čime smo zadobili povjerenje zajednice

² Najstariji ispitanik/ca rođen/a je 1945, a najmlađi 1979. godine. Svi su rođeni na području općine Derвента, osim dva ispitanika/ice koja su rođena u Njemačkoj, ali su živjela do posljednjeg rata u selima derventske općine. Ostalih sedam ispitanika rođeno je 1950, 1954, 1956, 1968, 1970, 1973 i 1978. godine. Jedna ispitanica je iz Zagreba odselila u Australiju gdje je zasnivala obitelj. Njeni roditelji, sestra i brat su u Zagrebu.

³ Radi se o ljudima sa SSS i VŠS- obrtnici, poslovođe, autoelektričari, tehničari, trgovci, umirovljeni branitelji. Svi su zaposleni, a među njima je četvoro privatnih poduzetnika. Svi imaju u vlasništvu kuću ili stan.

⁴ Pet žena i četiri muškarca.

⁵ Fokusirane grupne diskusije vodene su u obiteljskoj kući uz tipične bosanske običaje- servirana nam je meza, pita, kava, šljivovica. Atmosfera je bila prijateljska i topla kao da smo im došli na „čašicu razgovora“. I stariji i mlađi bili su uzbuđeni i sretni što pričaju o svom kraju i što ih netko za njega pita. Prisutne su bile tri obitelji-dvije obitelji svaka sa po dvoje djece i jedna obitelj s petoro djece. Jedna obitelj živjela je u BiH (Dažnica), Hrvatskoj i Njemačkoj, druga je živjela u BiH (Modriča), Hrvatskoj (Slavonski brod, Samobor, Zagreb), a treća u BiH (grad

Derventa) i Hrvatskoj (Velika Gorica, Zagreb).

⁶ Nastanak, struktura i aktivnosti udruge; odnosi s Hrvatskim i BiH institucijama, udrugama drugih etničkih zajednica u Hrvatskoj, BiH ili nekoj trećoj zemlji, buduće smjernice udruge i dr.

⁷ Iz općine Derventa od ukupnog broja od 31857 izbjeglica bilo je 7558 Bošnjaka, 21952 Hrvata, 3752 Jugoslavena, i 761 ostalih. Azil u Hrvatskoj je potražilo 15926, Njemačkoj 7965, Austriji 4778 i drugdje 3186 izbjeglica (Union BP, 1998)

⁸ Pod rekonstruiranim povratkom mislimo na potomke bosansko-hrvatskih iseljenika koji nikada nisu živjeli u BiH, a čekaju za povratkom. Virtualno se povezuju iseljenici, potomci iseljenika koji su virtualno svakodnevno u BiH iako su raseljeni diljem svijeta (svakodnevna komunikacija, ekonomska ulaganja, socijalne usluge i dr).

⁹ Uspješni gospodarstvenici, liječnici, psiholozi, časnici hrvatske vojske u Hrvatskoj i dr.

¹⁰ Predstavljajem uspješnih poduzetnika, znanstvenika, sportaša i dr. iz BiH (poglavito Bosne).

¹¹ U Hrvatskoj surađuju s Vladom RH, lokalnim i regionalnim predstavnicima vlasti, kao i predstavnicima hrvatske crkvene vlasti i hrvatskim političkim predstavnicima u BiH. Suraduju s preko 100 udruga (kulturno-umjetničkih, ekonomskih, izbjegličkih i povratničkim) bosanskih Hrvata u Hrvatskoj, BiH, Austriji, Sloveniji, kao i s nekim bošnjačkim udrugama. Potom suraduju s hrvatskim svjetskim kongresom (koji ima podružnice u svim zemljama svijeta gdje žive Hrvati) i državnim uredom za Hrvate izvan RH. Ipak primjećuje se iz popisa udruga s kojima suraduju kako mali broj udruga nosi univerzalno ime države porijekla BiH kao na primjer Bosansko-Hercegovački kulturni centar Istra, ili Mladi BiH. U nazivima društava/ udruga obično je naglašeno etničko porijeklo, te lokalna ili regionalna zajednica iz koje potječu (Hrvati iz Dervente, Bosansko-Hercegovački Hrvati, Hrvati Bosanske Posavine, Hrvati iz Banjalučke regije i dr.). U nazivima društava vidljiv je i njihov migrantski status: useljenici, naseljenici, doseljenici, prognani, izbjegli, povratnici. Mali broj udruga odnosi se na sve migrante iz BiH u Hrvatskoj. Primjećuje se velika diferencijacija po lokalnoj, regionalnoj osnovi, poglavito među Hrvatima iz Bosne i Hrvatima iz Hercegovine.

¹² Članovi udruge uspješni su poduzetnici (građevinarstvo, informatika, poljoprivreda i dr.) koji osnivaju firme u Hrvatskoj, BiH, Sloveniji, Njemačkoj, Švicarskoj, Austriji, ali kooperiraju i suraduju sa sličnim udrugama zemljaka u dijaspori. Sponzori su različitih manifestacija bosanskih Hrvata, ali i brojnih kulturnih događaja u Hrvatskoj i BiH. Imaju fond za stipendiranje nadarenih studenata iz BiH, kao i onih slabijeg imovinskog statusa. Novčani su donatori različitih humanitarnih akcija u BiH i Hrvatskoj.

¹³ Iz intervju sa saznajemo kako postoje određeni kafići, restorani u kojima se okupljaju, ali njeguju i kućne posjete vikendom, kao i zajednička putovanja i dolazak u rodni (poglavito za vjerske blagdane) kraj gdje tradicionalno pripremaju jela i „feštaju“. Tada skupno borave u nekoliko obnovljenih kuća.

¹⁴ Sakupljen je novac za obnovu hrvatskih sakralnih objekata, pomoć ugroženima i siromašnima, obnova vlastitih kuća i infrastrukture.

Milica Vesković Anđelković
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

ULOGA VISOKOKVALIFIKOVANIH POVRATNIKA U PROSPERITETU SRBIJE - MOGUĆNOSTI I PREPREKE

Sažetak

Predmet istraživanja čije rezultate imamo nameru da predstavimo jeste uloga povratnika u partnerstvu matice sa dijasporom u cilju njenog prosperiteta, kao i spremnost i mogućnost ulaganja sopstvenih ljudskih i socijalnih resursa u domaće projekte razvoja. Akcenat je stavljen na ispitivanje njihove trenutne uloge i spremnost da učestvuju u povezivanju dijaspora i matične države, kao i na odnos države prema njima. Istraživanje je obavljeno kvalitativnom metodom, putem dubinskih strukturisanih intervjua. Ispitanici su bili samo povratnici iz Srbije – pojedinci koji su van njenih granica (ne računajući države gde su Srbi autohtono stanovništvo) stekli neki stepen obrazovanja ili imali radno iskustvo u svojoj profesiji, koji su u inostranstvu proveli više od godinu dana i čiji je period boravka u Srbiji duži od godinu dana. Intervjui su pokazali visok stepen njihove spremnosti i motivisanosti da učestvuju u razvoju svoje matične zemlje i da u projekte uključe kolege iz dijaspora, ali i visok stepen nespremnosti države da prihvati i iskoristi njihove kapacitete.

Ključne reči: dijaspora, zemlja porekla, povratnici, kvalitativno istraživanje, intervjui, intelektualna dijaspora, prosperitet matice, intelektualni kapital, socijalni kapital.

Uvod

Emigracija srpskih eksperata započela još krajem XIX veka, a naglo se povećala u protekle dve decenije. Pokrenuti lošom ekonomskom situacijom, urušavanjem vrednosnog sistema i ratovima koji su pratili raspad SFR Jugoslavije, mnogi stručnjaci su napustili svoje zemlje porekla u pokušaju pronalaska boljih uslova života i profesionalnog napredovanja van njenih granica. Čak i nakon relativne ekonomske i političke stabilizacije nakon 2000. godine odliv mozgova se nastavlja. Ipak, u ovom periodu karakteristike njihove prostorne pokretljivosti znatno su promenjene. Naime, za razliku od migranata koji su zemlju napustili

devedesetih godina prošlog veka, bez namere da se u nju vrate (*“one way ticket”*), stručnjaci koji su relativno skoro, u poslednjih petnaest godina emigrirali, pokazuju tendenciju privremenog ili stalnog povratka. Tako njihovu prostornu pokretljivost pre možemo podvesti pod pojam mobilnosti (Massey, 2003) nego migracija. Slične tendencije kretanja stručnjaka pokazuju i druge, razvijene zemlje, tako da neki autori zaključuju da je *“mobilnost karakteristična za naučnike i eksperte koji preko nje razvijaju svoja znanja i sposobnosti i tako napreduju u karijeri. U tom kontekstu povratak i ne predstavlja kraj u migratornom krugu, već pre jednu fazu u migracionom procesu”* (Cassarino, 2004:255).

Za razliku od zemalja koje prate trend i karakteristike savremenih migratornih procesa i razvijaju politike za podršku partnerstvu sa ekspertskom dijasporom i povratnicima (privremenim ili trajnim), Srbija još uvek nema odgovarajuće institucionalne mehanizme i politike koje bi pospešile ulaganje ljudskih i socijalnih resursa ove populacije u njen razvoj. Iako pokazuje svest o značaju svog migratornog stanovništva, o čemu svedoče brojna dokumenta i strategije (I), naše društvo ne predstavlja pogodno tlo za ulaganja stečenih resursa visokoobrazovanih migranata usled nedostatka jasne inicijative i podrške upošljavanju ekspertске dijaspore i povratnika u razvojne projekte, ali i administrativnih teškoća za realizaciju projekata na daljinu, kao i prilikom reintegracije povratnika.

Raskorak između svesti i realnog stanja u našem društvu, kao i između dobre volje povratnika da ulažu sopstvene resurse, prvenstveno stečeni socijalni i ljudski kapital, u razvoj (Pavlov, 2011), i njihove (ne)uključenosti u razvojne projekte u Srbiji - predstavljao je motiv za sprovođenje istraživanja čije rezultate imamo nameru da prikažemo u okviru ovog rada. Reč je o kvalitativnom istraživanju, koje je realizovano sredinom 2014. godine za potrebe šire naučne studije *Kreiranje politika za integraciju i korišćenje kapaciteta visokoobrazovanih povratnika iz inostranstva; Slučaj Srbije*. Stavovi ispitanika birani su na osnovu snowball metode, a prikupljeni pomoću strukturisanih intervjua. Kriterijum za izbor ispitanika (ukupno 50, N=50) bio je da je osoba provela više od godinu dana u inostranstvu, a da nakon povratka više od godinu dana boravi u Srbiji, kao i da je neki stepen svog obrazovanja stekla u inostranstvu, ili je nakon završenog školovanja u Srbiji u inostranstvu bila zaposlena kao stručnjak u svojoj oblasti. U prvom delu rada iznećemo karakteristike istraživanja, dok je drugi deo rezervisan za izlaganje i analizu prikupljenih podataka. U zaključku ćemo pored sumarnog prikaza rezultata izneti i neku vrstu preporuka za stvaranje uslova uključivanja povratnika u potencijalno partnerstvo s naučnom dijasporom.

Karakteristike istraživanja: hipotetičko-pojmovni okvir, uzorak, osnovni ciljevi i očekivanja

Prilikom pravljenja plana istraživanja započeli smo sa već usvojenim stanovištem većine ekonomista i političke elite da su znanje i inovacije osnova razvoja koji predstavlja “*dinamički proces koji podrazumeva ekonomski rast i sveukupni društveni napredak, emancipaciju pojedinaca i društvenih grupa*” (Bobić, 213:121). S obzirom da su naučnici, inženjeri i talenti nosioci tog razvoja, evidentno je da sve više raste potražnja za ulaganjem njihovog ljudskog kapitala, pa razvijene zemlje donose politike za privlačenje ovih pojedinaca. Međutim, kako ova “borba za talente”, s jedne strane, predstavlja dobit za zemlje destinacije, brain gain (priliv mozgova), smatralo se da, s druge strane, nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju trpe velike gubitke zbog iseljavanja stručnjaka koji predstavljaju motor njihovog potencijalnog razvoja. Od kraja prošlog veka, pod uticajem široko prihvaćenog koncepta cirkularnih migracija i transnacionalnih mreža (Vertovec, 2002), prevladava optimistički stav prema ovom fenomenu, u smislu da mobilnost stručnjaka i njihova višestruka umreženost mogu da pomognu prosperitetu matice. Pojam koji se u naučnoj literaturi tradicionalno koristio za označavanje emigracije stručnjaka, brain drain, sada dobija svoje alternative kroz kreiranje različitih programa pomoću kojih stručnjaci podržavaju svoje zemlje porekla. Mobilnost stručnjaka posmatrana iz perspektive razvoja matice sve više se označava pojmovima poput *brain re-drain* (Predojević, 1999), *brain return* (Bobić, 2013:127), *brain circulation* (Pavlov, et al, 2011.a :63), *brain chain* (Filipović, 2012:31), *diaspora network* (Nedelcu, 2011:242), koji upućuju na korist matice od migracija ove populacije, dostignute na različite načine.

Polazeći od vladajućeg trenda u ovoj oblasti istraživanja, ali i primera mobilizacije ekspertske dijaspore i povratnika u uspešnim projektima razvoja zabeleženih u drugim zemljama (npr. Indije, Pakistana, pa i zemalja u okruženju, Albanije i Rumunije), pretpostavili smo — što čini i početnu širu hipotezu našeg istraživanja — da se vladajući diskurs u domaćoj javnosti, koji iseljavanje visokokvalifikovanih pojedinaca posmatra kao veliki gubitak (ekonomski i demografski), može delimično odbaciti u smislu ukazivanja na njihovu dobru volju i spremnost da ili nakon povratka (*return option*) ili na daljinu preko raznih projekata i programa (*diaspora option*) ulože stečene resurse u razvoj našeg društva. Dakle, u kontekstu toka i karakteristika savremenih migracija stručnjaka neophodnih za sticanje znanja (Filipović, 2012), koje stoji u osnovi savremene ekonomije (*knowledge based economy*), prostorna pokretljivost visokoobrazovanog stanovništva, uz stvaranje odgovarajućih uslova i razvijanje adekvatnih politika, može predstavljati „motor“ modernizacije zemlje porekla, jer samo ovakva elita, sa stečenim humanim i socijalnim kapitalom, može da predvodi društvene promene.

Sužavajući polje istraživanja, usmerili smo se na potencijalnu ulogu povratnika u prosperitetu našeg društva, pa je glavna početna hipoteza *da visokokvalifikovani pojedinci koji se trenutno nalaze u Srbiji i tako su dobro upoznati sa društvenim kontekstom i realnim potrebama naše države pokazuju veliku spremnost i dobru volju za ulaganje resursa stečenih u inostranstvu (prvenstveno znanja i sposobnosti, kao i socijalnog kapitala u smislu umreženosti sa članovima ekspertske dijaspore i učešće u profesionalnim mrežama) u razvoj srpskog društva, ali da se na strani nadležnih institucija, političke elite i čitavog društva uočavaju prepreke za njihovo angažovanje u buduću ekonomski, politički, naučni i sveopšti prosperitet.*

Osnovna ideja jeste *ukazati na neophodne promene unutar državnih institucija i javnih politika koje bi trebalo sprovesti kako bi povratnicima bilo omogućeno i olakšano da ulažu sopstveno znanje i profesionalne kontakte u razvoj Srbije, ali i kako bi ova populacija bila mobilisana kao ključni faktor efikasnog i efektivnog partnerstva sa ekspertskom dijasporom.*

Prilikom prikupljanja podataka u cilju testiranja pomenute hipoteze, pažnju smo usmerili na resurse koje su visokokvalifikovani povratnici mobilnošću stekli, a koje su voljni da primene u razvoj Srbije, te na njihovu ocenu trenutnog stanja u zemlji u pogledu institucionalnih okvira za primenu tih resursa, kao i na odnose sa migrantima koji su ostali u zemlji destinacije i uključenost u zajedničke projekte. U pogledu stečenog kapitala koje povratnici mogu da primene u matici, posebna pažnja posvećena je analizi humanih ili kulturnih resursa (obrazovanje, trening, veštine i znanja koji su stečeni u uslovima različitim od domaćih i u saradnji sa uspešnim pojedincima iz oblasti kojom se bave), zatim socijalnih (mreže između članova dijaspore, povezivanje zemlje destinacije i matice, profesionalne, porodične veze itd), pa emocionalnih (nostalgija, dobra volja za saradnju i ulaganje) i na kraju lokalnih (upoznatost s lokalnim kontekstom i posebna povezanost sa mestom porekla) (Pavlov et al, 2012). Duskora se smatralo da dijaspora i povratnici mogu pomoći prosperitetu matične države jedino ulaganjem stečenih finansijskih i preduzetničkih resursa (doznake, strane direktne investicije, trgovina, uštedovina, poslovna ulaganja, humanitarna pomoć). Međutim, pošto je reč o visokoobrazovanim povratnicima (gde visok procenat predstavljaju pojedinci koji su se vratili odmah nakon stečenog stepena obrazovanja), pretpostavili smo da je njihov materijalni doprinos ispod doprinosa dijaspore i povratnika pokrenutih radnim migracijama (Grečić, 2010). Njihovi ograničeni materijalni resursi retko su usmereni na ulaganja u privredu. Novac koji su stekli u inostranstvu uglavnom je usmeren na potrošnju domaćinstva, što tek posredno može imati uticaja na razvoj (de Haas, 2008). Zbog toga ne smatramo da bi oni imali zapaženu ulogu u razvoju zemlje.

Ocena trenutnog stanja u zemlji, pored iskustva sa institucionalnim okvirima koji se odnose na uslove, podršku i inicijative uključivanja povratnika i dijaspore u razvojne projekte od strane države, odnosila se i na moguće privlačeće faktore u Srbiji koji bi mogli biti presudni u odluci potencijalnih povratnika, a „*koji predstavljaju jedan od bitnih uslova pozitivnog ishoda povezanosti migracija i razvoja*“ (Bobić, 2013:121). S obzirom na cilj analize, akcenat je ipak stavljen na zapošljavanje povratnika i uključivanje u razvojne programe za koje je neophodan njihov stečeni kapital i direktni kontakti sa članovima naše naučne dijaspore u svetu. Iako postoji svest o tome da bez konkretnih razvojnih programa povratka u zemlji porekla privlačenje jednog broja vrhunskih stručnjaka neophodnih za oživljavanje sveukupnog razvoja zemlje postaje gotovo nemoguće, a povratak onih koji to žele postaje otežan usled nedostatka prostora za saradnju, u našoj zemlji takvih projekata nema. Pretpostavili smo da će takva situacija uticati na lošu ocenu stanja u zemlji od strane povratnika čak iako možda nisu imali problema oko pronalaska posla, ali i na neprepoznavanje ikakve jasno iskazane potrebe države za partnerstvom sa ekspertskom dijasporom.

Prvi i najveći problem sa kojim smo se susreli prilikom realizacije istraživanja jeste nedostatak jedinstvene baze podataka sa kontaktima, karakteristikama i tačnim brojem visokokvalifikovanih povratnika. Iako se pokazalo da naši ispitanici pripadaju jedinstvenoj društvenoj grupi „*koja uključuje različita životna iskustva i identitete – lokalnu zajednicu njihove zemlje porekla, migratorno iskustvo, iskustvo adaptacije u zemlji destinacije, susretanje sa novim društvenim vrednostima, radno i profesionalno iskustvo kao i iskustvo reintegracije u zemlji porekla*“ (Pavlov, 2011:12), možemo reći da naš uzorak i nije sasvim reprezentativan. To nam govori analiza osnovnih demografskih podataka – učestvovalo je nešto više osoba ženskog pola (60%), nego muškog (40%); najviše je bilo mladih ljudi do 35 godina starosti (čak 40%); većina je završila master studije u inostranstvu (60%) i ne živi u braku (45%). Ipak, njihovi stavovi su uglavnom potvrdili naša početna očekivanja, ali i dali smernice za kreiranje budućih politika i stvaranje uslova za njihovo adekvatnije uključivanje u celokupni napredak srpskog društva.

Povratnici i razvoj srpskog društva: inicijative i prepreke

Prema neoklasičnoj teoriji migracija, povratak se tretira kao očekivani završetak migracionog ciklusa, koji nastupa onda kada migranti steknu materijalne uštede, usavrše svoja znanja i veštine (humani kapital), pristupe dovoljnom broju profesionalnih mreža (socijalni kapital), što sve po povratku kući mogu da investiraju u maticu. Razlozi za povratak mogu biti različiti: usled neuspeha u zemlji destinacije (nemogućnost pronalazjenja posla i sl), neuklopljenosti u različit kulturni milje, nakon penzije, ali i usled zainteresovanosti za razvoj zemlje porekla

(Cerese, 1974). Povratak stručnjaka motivisan željom ulaganja u prosperitet matice u literaturi je poznat pod izrazom *povratak inovatora* (Grečić, 2010:199), i u vreme kada je nastao, 1974. godine, bio je adekvatan značenju pojma *brain gain*. Stručnjaci koji su na povratak podstaknuti ovim motivom smatraju se najvažnijim za pokretanje razvoja.

S obzirom da populacija koju smo ispitivali ne prelazi 55 godina, odlazak u penziju nije bio očekivani motiv za povratak nijednog ispitanika. Pored toga što ni jedna osoba nije navela ovaj motiv, u odgovorima se ne javlja nesnalaženje u smislu pronalaska posla i profesionalnog napretka kao *push* faktor u zemlji destinacije. Odgovori ispitanika uglavnom su bili usmereni na neuklopljenost u društvo (30%) i jaku želju spajanja sa (pretežno primarnom) porodicom, kao i na druženje sa starim prijateljima (50%). Nostalgija i osećaj pripadnosti mestu porekla primećuju se gotovo u svakom odgovoru ispitanika (94%), čak i kod onih koji neposredno po odlasku nisu planirali povratak. U našem uzorku nije bio zanemarljiv broj onih koji su se vratili (a neki čak i otišli) sa idejom da stečeno znanje van granica primene u razvoj srpskog društva i nauke (16%).

Pored znanja i sposobnosti kao benefit prethodne prostorne pokretljivosti (kao stečeni resurs na prvom mestu navelo čak 64% ispitanika), ispitanici su navodili kontakte sa važnim pojedincima u oblasti kojom se bave (navelo 26% ispitanika). S obzirom na prosečnu starost ispitanika i godine radnog iskustva u inostranstvu (svega 24% je radilo više od tri godine), nismo očekivali da će se materijalni resursi često navoditi kao korist od migracija. Zanimljiva je, međutim, činjenica da niko od ispitanika nije naveo kontakte sa članovima srpske naučne dijaspore kao stečeni socijalni kapital, iako su svi na pitanje o postojanju poznanstva i održavanju kontakta s ovom grupacijom odgovorili potvrdno (svi ispitanici su naveli svoje učešće u zajednicama naših iseljenika, u kojima su i dalje aktivni). Dalje, gotovo svi ispitanici (49 od 50) iskazali su dobru volju za ulaganje stečenih resursa i učestvovanje u razvojnim projektima, kao i za posredovanje u partnerstvu Srbije i njene ekspertske dijaspore.

Ispitujući stepen aktuelnog ulaganja povratnika u Srbiju, razgovarali smo o njihovom radnom statusu i o načinu doprinosa formalnog zaposlenja prosperitetu ovdašnjeg društva. U našem uzorku većina ispitanika je zaposlena – 78%, pri čemu najveći procenat radi u privatnom sektoru, 32%, zatim na fakultetima i institutima 30%, a u državnoj upravi 12%. Čak 14% ispitanika je zaposleno u stranim multinacionalnim kompanijama, tako da za njihov rad u okviru redovnog zaposlenja ne možemo reći da pomaže prosperitet Srbije. Jedna ispitanica (SAD, 37), koja je zaposlena u firmi sa stranim vlasništvom, istakla je:

„Ne samo da nisam u položaju da usmerim svoje znanje u razvoj Srbije, već firma na čijem unapređenju poslovanja radim predstavlja konkurenciju domaćim firmama i privredi“

Zaposleni na fakultetima takođe se nisu pohvalili da su imali priliku da primene stečene resurse u unapređenje nastave i naučnih projekata. Razloge uglavnom nalazimo u dominantnoj nezainteresovanosti domaćih univerziteta za unapređenje nastave i njihovoj zatvorenosti za inovacije koje bi zaposlenima nametnule potrebu za dodatnim usavršavanjem. Nepostojanje inicijative, ili čak prihvatanja zvanične saradnje sa stranim naučnicima i našim ekspertima u svetu iz te oblasti, objašnjavamo strahom od konkurencije i od pada trenutnog kredibiliteta. O tome najbolje svedoči izjava povratnice iz Francuske, 31:

„A da li doprinosim svojim znanjem razvoju Srbije? Isto kao da uopšte nisam odlazila. U nastavi nema puno kreativnosti, studentima bih pričala isto i da nikada nisam prešla granicu.... Naša katedra je potpuno zatvorena. Nema tu inicijative i ideje za neku bilateralnu saradnju, tako da nije bilo mesta za korišćenjem kontakata koje sam stekla dok sam bila u Francuskoj!“

U Srbiji nije retkost da pripadnici naše naučne dijaspore drže gostujuća predavanja i učestvuju u domaćim naučnoistraživačkim projektima. Međutim, oni se uglavnom uključuju u projekte ovog tipa zbog dodatnih bodova koje njihovo učešće prilikom prijave nosi, ili zbog eventualne mogućnosti dodatnog pribavljanja novca iz stranih izvora. Ovaj poslednji razlog najbolje oslikavaju reči jednog povratnika iz SAD, 43, zaposlenog na Univerzitetu u Beogradu:

„Zamolili su me (kolege profesori sa fakulteta) da ih povežem sa jednim našim fizičarom iz Amerike. Ovaj naš priznati naučnik, inače veliki patriota, saradnju je odmah prihvatio. Napisao je projekat i našao sredstva. Odmah sam ga upozorio da bi bilo dobro da on razmisli kako se novac troši. Međutim, on im je verovao. I na kraju, naravno, projekat nije realizovan, novac je potrošen na druge stvari, moj prijatelj je ostao razočaran, a finansijeri besni.“

Svi ispitanici, kao što smo i rekli, naveli su da bi rado ušli u projekte u kojima su uključeni naši stručnjaci u zemlji i u dijaspori, a ukupno 36% (18 ispitanika) imalo je inicijativu za realizaciju razvojnih projekata ovog tipa. Međutim, samo trećina je implementirana – četiri kratkoročna projekta humanitarnog tipa, jedan naučni i jedan u oblasti privrede. Nijedan od ispitanika nije naveo neki projekat ovog tipa nastao na inicijativu države, što je dovelo i do potpunog slaganja ispitanika u pogledu nezainteresovanosti države za njihovo učešće u razvoju. Ova nezainteresovanost uglavnom utiče na neprilagođenost institucionalnog okvira ovom tipu angažovanja i povratnika i dijaspore, što dovodi do nemogućnosti realizacije započetih i odustajanja od eventualno planiranih projekata. U institucionalnom pogledu, ispitanici se u potpunosti slažu da je osnovni problem neefikasna i komplikovana administracija (što se ne pokazuje samo u slučaju

partnerstva Srbije i dijaspore već u većini običnih procedura za sve građane), kao i neregulisan pravni okvir u pogledu realizacije ovih projekata (navelo 84%).

Kao prepreku za realizaciju ili uopšte razmišljanje o razvojnom projektu koji bi uključivao povratnike i naučnike iz zemlje i dijaspore, ispitanici su pored institucionalnih prepreka najviše navodili neprepoznavanje značaja resursa dijaspore i povratnika od strane države, na šta ukazuje nedostatak inicijative za saradnju (88%), zatim korupciju prilikom odabira projekata koje će finansirati država (46%), veliki porezi na novac pristigao iz inostranstva za realizaciju projekata (38%), nepostojanje jedinstvene baze podataka o srpskoj naučnoj dijaspori i povratnicima (36%). Povratnik iz Švajcarske, 38 god:

„Da takva baza postoji, znao bih na koje ljudske resurse mogu da računam. Tačno je da ja preko svojih poznanstava mogu da dođem do svakog čoveka iz naše dijaspore, ali kada bih bio u prilici da ga lično kontaktiram, sve bi bilo brže i lakše. Ovako, pronadem nekog našeg u svetu, pogledam po bazama podataka koje nisu godinama ažurirane i – ili ne postoji kontakt, ili ako postoji, u najvećem broju slučajeva je nevažeci. I kako ja uopšte da se upustim u neki projekat te vrste?!“

Na kraju intervjuja ispitanici su imali priliku da upute izvestan savet odgovornim akterima u zemlji kako bi poboljšali korišćenje resursa naučne dijaspore i povratnika. Pored toga što su svi istakli neophodnost inicijative države za ovo partnerstvo čiji bi glavni oslonac bili upravo povratnici, najviše su apelovali na skraćivanje procedura prilikom realizacije projekata nastalih na njihovu inicijativu ili inicijativu kolega iz dijaspore (88%). Dalje, apelovali su na pravednost prilikom odluke o finansiranju projekata (78%), na smanjenje korupcije (64%), stranačke pripadnosti kao odlučujućeg faktora prilikom odabira projekta (56%), stvaranje baze podataka koja bi dijasporu i povratnike učinila vidljivim (54%) i na otvaranje centara koji bi predstavljali mesto okupljanja povratnika gde bi oni razmenjivali iskustva, informacije, kontakte i ideje (54%).

Nakon analize dobijenih odgovora primećujemo da povratnici predstavljaju jedinstvenu grupu u potpunosti otvorenu ulaganje u prosperitet države, ali i jedinstvenu u pogledu uočavanja realnih problema i prepreka za realizaciju projekata, što pokazuje poklapanje njihovih odgovora. Takođe, povratnici pokazuju i veliki procenat slaganja u pogledu preporuka državi za stvaranje povoljnog tla za njihovo angažovanje. Bez odgovarajućih javnih politika, usklađenosti institucionalnih okvira, iskazana dobra volja za ulaganja od strane povratnika (u okviru našeg istraživanja) i naučne dijaspore (Filipović, 2012), kao i obostrana volja njihove integracije u cilju kompaktnijeg delovanja u korist zemlje porekla, ne mogu pomoći razvoj Srbije.

Zaključak

Rezultati istraživanja koje smo obavili, kao i postojeća dokumenta i strategije, ukazuju na široki spektar mogućnosti ulaganja u srpsko društvo, kako povratnika tako i naučnika koji su iz raznih razloga ostali u zemlji destinacije. Međutim, zastarela ili neprimjenjivana dokumenta i haotična administracija predstavljaju veliku prepreku realizaciji ideja nastalih naporom migranata. Česta smena političke elite u Srbiji uzrokuje konstantnu nedovršenost većine projekata među kojima je i stvaranje uslova za primenu „uvezenog“ znanja i kontakata stečenih van granica u cilju dovršavanja razvoja. Svaka od u jednom trenutku aktuelnih vladajućih garnitura pokazuje svest o značaju ovih raspoloživih resursa, ali zbog velikih turbulencija na srpskoj političkoj sceni nijedna, nema dovoljno prostora da dovrši započete projekte.

Po ugledu na zemlje sa uspešnim javnim politikama prema svojim migrantima, kao i na osnovu preporuka koje smo dobili istraživanjem, uvidamo da postoje načini da država bez posebne inicijative i započinjanja programa angažmana raspoloživih socijalnih i društvenih resursa usmeri dobru volju i napore svojih prostorno pokretljivih migranata. Na prvom mestu neophodno je preoblikovati medijski i sveopšti javni diskurs, tj. srušiti dosadašnju sliku o emigrantima kao gubitku za državu i o njihovoj izdaji i anacionalnosti. Pozitivna slika o ovoj populaciji i ukazivanje na resurse koje su spremni da ulože u Srbiju trebalo bi da bude upotpunjena njihovom vidljivošću, koju je najlakše ostvariti kreiranjem redovno ažurirane baze podataka dostupne svakom potencijalno zainteresovanom akteru. Dalje, sistematskim uređivanjem administracije i pravnog sistema otklonio bi se demotivisajući faktor realizacije potencijalnih programa nastalih na ideju povratnika i dijaspora.

Razmena ideja, iskustava i kontakata, kako između samih povratnika eksperata tako i njihova razmena s onima koji su ili ostali u dijaspori ili nikada nisu napuštali zemlju, ima veliku potencijalnu korist za državu. Otvaranje centara sa svrhom njihovog umrežavanja može se višestruko odraziti na napredak društva.

Znanje i iskustvo povratnika, njihov socijalni kapital kao i poznavanje lokalnog konteksta i mentaliteta ovdašnjeg naroda ne samo da se može upotrebiti u konkretno organizovanim projektima već se oni, zbog pomenutog kapitala, mogu posmatrati kao „provodnik“ za mobilizaciju dijaspora i efektivno usmeravanje njihove dobre volje i resursa. Promene i minimalni naponi odgovornih aktera motivisali bi, kako naše istraživanje pokazuje, ulaganje napora povratnika i angažovanje poznanstava zarad dobrobiti zemlje porekla. U suprotnom, ako uslovi za realizaciju konstruktivnih ideja ove populacije ostanu nepromenjeni, kao i odnos prema njima, rasprava o njihovom doprinosu ostaje besmislena.

Dodatna objašnjenja

(I) Ovde treba posebno izdvojiti *Strategiju naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije 2011-2015*, koja predviđa uključivanje ekspertske dijaspore i povratnika u razvojne naučnoistraživačke projekte, kao i poboljšanje uslova rada; zatim *Strategiju za upravljanje migracijama (2009)*, kao i s njom povezan *Akcionni plan za sprovođenje Strategije za upravljanjem migracijama u periodu 2011. i 2012 godine*. Oba dokumenta odnose se na uključivanje Srbije u rad međunarodnih organizacija s ciljem povratka visokokvalifikovane radne snage, korišćenje znanja i sposobnosti na daljinu, kao i uključivanje povratnika na tržište rada. Iako ova dokumenta postoje i tako potvrđuju postojanje svesti o potencijalnoj ulozi migranata u procesima razvoja, ona nisu dovršena ili (još uvek) nisu stupila na snagu

Literatura

- Bobić, M, (2013), *Postmoderne populacione studije*, Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Čigoja štampa
- Cassarino, J, (2004), "Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited", *International Journal of Multicultural Societies*, Vol. 6, No. 2, pp. 253-279
- Cerese, F. P. (1974), "Expectations and reality: a case study of return migration from the United States to Southern Italy", *International Migration Review*, Vol. 8, No. 2, pp. 245 - 262
- Filipović, J, (2012), *Management of a Diaspora Virtual University as a Complex Organization, Serbian Diaspora Virtual University: An Emerging Leadership of a Nation*, Lambert Academic Publishing, Saarbrücken
- Grečić, V, (2010), *Srpska naučna dijaspora*, Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu
- Massey, D. S, (2003), "Patterns and Processes of International Migration". *Paper prepared for Conference on African Migration in Comparative Perspective*, Johannesburg, South Africa, 4-7,
- Nedelcu, M, (2011), "The Romanian Scientific E-diaspora. How an Internet-based Mobilization of Romanian Scholars Abroad Impact of Change at Home" in ed. Polovina N. and T. Pavlov, *Mobility and Emigration of Professionals, Personal and Social Gains and Losses*, Group 484 and Institute for Educational Research, Belgrade, pp. 240-258
- Pavlov, T, (2011), "Return of Highly Qualified Migrants to Serbia: "Brain Gain" instead of facing "Brain Re-Drain", in *Return of Highly Qualified Migrants to the Western Balkan. Compendium of Policy Papers*, Beograd, Group 484, pp. 8-29
- Pavlov, T, R. Kozma and B. Velez, (2012), *Dijaspora kao resurs lokalnog razvoja*, Beograd, USAID, Srbija, Grupa 484
- Predojević, J, (1999), "Migracija visokoobrazovanih kadrova i naučnika", u M. Rašević ur. *Razvitak stanovništva Srbije 1991 – 1997*, CDI IDN, Beograd
- Vertovec, S, (2002), "Transnational Networks and Skilled Labour Migration", for the conference: *Landenburger Diskurs Migration*, Landenburg

Doc. dr. Caroline Hornstein Tomić

Viša znanstvena suradnica

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska

MOBILNOST OBRAZOVANE I STRUČNE RADNE SNAGE, ŠIRI CILJANI *OUTREACH* PROGRAMI RADA SA DIJASPOROM, REMIGRACIJA POLITIKE I ISKUSTVA HRVATSKE

Sažetak

Izlaganje daje kratak uvid u međunarodni znanstveni diskurs koji se odnosi na povezanost migracija/mobilnosti visokostručne radne snage i uključenosti dijaspore u aktivnosti vezane za razvoj domovine. Hrvatska se, poput ostalih zemalja koje imaju široku dijasporu i izraženu zabrinutost glede utjecaja sve većeg odliva mozgova na lokalni razvoj, kroz outreach” programe rada sa dijasporom i politike povratka, ciljano fokusira na visokostručnu radnu snagu iz dijaspore. Hrvatski programi za poticanje dinamike cirkulacije visokoobrazovanog kadra poput znanstvenika, predstavljaju lokalni odgovor na problematiku s kojom se suočava cijeli region Središnje i Jugoistočne Evrope. Kako bi se skrenula pozornost na labavu vezu između intencija relevantnih politika i stvarnoga iskustva, te kako bi se riješio aspekt održivosti politika koje se odnose na priliv mozgova, s posebnim fokusom na povratak visokostručnih migranata i pripadnika dijaspore, predlažu se promjene koje se tiču buduće perspektive ovakvoga kadra. Na temelju obavljenih razgovora sa znanstvenicima koji su radili u inozemstvu i koji su se na kraju vratili u Hrvatsku, uloga umrežavanja i društvenog kapitala, šanse za prijenos znanja i strategije za prilagodbu identificirani su kao ključni aspekti koje treba imati u vidu pri procjeni održivih politika reintegracije i priliva mozgova, uključujući i mogućnost promjena u radu agencija.

Ključne riječi: mobilnost visokostručne radne snage, remigracija, (re) integracija i prijenos znanja

Migracija obrazovane i stručne radne snage i uključenost dijaspore u razvoj domovine

Danas je općepoznato da se dinamika globalizacije ekonomije, kulture i društva reflektiraju na ubrzane migracije i mobilnost kadrova. Premda se procjenjuje da samo 3.2% svjetske populacije uistinu migrira, ovu tvrdnju podupire i činjenica da je tijekom protekle dvije dekade zabilježeno povećanje mobilnosti migranata od 30%. Važno je istaći da se ovakav povećani procenat globalnih migranata odnosi uglavnom na one migrante koji dolaze sa sjevera, dok je broj onih koji dolaze s juga manji. Sasvim sigurno, ovakva pojava bi mogla ukazati na činjenicu da migracije i mobilnost nisu isključivo potaknuti ekonomskim i ekološkim krizama i nerazvijenosti zemlje, nego u istoj mjeri i ekonomskim i društvenim razvojem (pogledati Atac *et al.* 2013:11-12). Neosporno je da su nedostatak modernizacije i teškoće prouzrokovane ekonomskom i političkom tranzicijom iz socijalističkih u demokratske sisteme i tržišnu ekonomiju doprinijeli povećanju migracija tijekom posljednje dvije dekade. Žestoki konflikti do kojih je došlo tijekom uspostavljanja država u kontekstu postsocijalističke transformacije u Središnjoj i Jugoistočnoj Evropi također su doprinijeli intenziviranju migracija. Stoga, gledano unutar određenog povijesnog, geografskog i društveno-kulturološkog konteksta, mobilnost se može posmatrati i kao simptom nedostatka ili zastoja u razvoju, ali isto tako i kao znak modernizacije i napretka u razvoju. Izvan svake sumnje, mobilnost obrazovanog i stručnog kadra, kako ovdje tako i u cijeloj Evropi, predstavlja izazov, čemu svjedoči i opća zabrinutost u vezi s nedostatkom stručnog kadra na koji se ukazuje tijekom razgovora o migracijama. U razgovorima o migraciji i mobilnosti visokoobrazovanog i stručnog kadra primjećuju se dva pristupa: negativni ili pozitivni. Negativni pristup odnosi se na odliv mozgova, gdje se često ukazuje na gubitak mozgova zbog prihvatanja poslova u inozemstvu od strane stručnih radnika čije se kvalifikacije traže za zapošljavanje u inozemstvu. Ovo na srednjoročnom planu ima nepovoljan utjecaj na rast i razvoj u domovini. Međutim, gledano dugoročno, to u pozitivnom smislu doprinosi ekonomskom i socijalnom rastu i razvoju u domovini, zahvaljujući novčanim doznakama iz inozemstva, kao i prijenosu međukulturalnog znanja i vještina u kontekstu svakodnevnog života i rada kada se migrant vrati u domovinu¹.

Premda je u politici i civilnom društvu prepoznat prilično afirmativan diskurs o (potencijalnom) doprinosu dijaspore razvoju domovine, u akademskoj zajednici preovladava kritičniji pristup. Međutim, generalno gledano, stavovi migranata i transnacionalne mreže migranata razlikuju se u odnosu na različite društvene slojeve i grupe različitih zanimanja. Neki ekonomsku pomoć u vidu doznaka vide kao generalnu potporu lokalnom razvoju, a onu pomoć koja je iz socijalne domene (suprotno materijalnoj) kao doprinos diverzificiranoj i pluralističkoj demokratskoj

političkoj kulturi koji se realizira putem prijenosa takvih vještina, iskustava i znanja. Ovakvim razmišljanjem na mobilnost se gleda kao na nešto pozitivno.

Međutim, ostali kritiziraju ekonomsku pomoć u vidu doznaka zbog toga što se ova sredstva uglavnom investiraju u potrošnju umjesto u proizvodnju. Oni smatraju da socijalna nematerijalna pomoć u vidu doznaka iz inostranstva više podupire ili prenosi konzervativne podjele nego što potiče pluralizam i toleranciju, te samim tim povećava nacionalizam i populizam. Također, to doprinosi vjerovanju da migracija doprinosi raspadu obiteljske strukture i lokalnog društvenog poretka. Ovakvo se razmišljanje fokusira na problematičnu perspektivu migracija i mobilnosti.

I na kraju, ali ne i ne najmanje važno, kada se diskutira o angažmanu dijaspori u svezi s razvojem u domovini, potrebno je imati na umu da se ideje i percepcija razvoja u domovini mogu znatno razlikovati kako između tako i unutar lokalnih zajednica i zajednica migranata (pogledati Atac *et al.* 2013, 11-12). Hrvatska, gdje su mišljenja o širokoj hrvatskoj dijaspori po ovom pitanju dvojaka i često ideologizirana, uistinu predstavlja plodno tlo za izučavanje politika i praksi koje se odnose na angažman dijaspori u svezi s razvojem domovine. U okviru ovoga specifičnoga konteksta, sa fokusom na obrazovane i stručne migrante, željela bih doprinijeti diskusiji o razvoju migracijske sponi prateći individualne aktivnosti migranata kod kuće i njihova iskustva glede (re-)integracije.² Sticanje znanja o ulozi umrežavanja i društvenoga kapitala, o mogućnostima za transfer znanja, kao i o strategijama adaptacije, može pružiti korisnu osnovu za procjenu prostora za djelovanje zagovarača promjena, kao i za procjenu održivosti politika koje planiraju šire ciljne programe za dijasporu i mobilnost obrazovanih i stručnih kadrova. Ove posljednje navedene aktivnosti uglavnom se fokusiraju na transfer interkulturalnih vještina i znanja, premda se u praksi suočavaju s različitim izazovima i preprekama (pogledati Hornstein Tomić and Scholl-Schneider - dodatak).

Politike u svezi s mobilnošću obrazovane i stručne radne snage i širi ciljani programi (outreach) za dijasporu u zemljama Središnje i Jugoistočne Evrope

Fokus na obrazovane i visokokvalificirane migrante značajan je segment migracijskih i razvojnih politika (utemeljenih na znanju) širom Evrope. Putem Direktive o "Plavoj karti" Evropska unija je kreirala politiku privlačenja visokokvalificiranih migranata kako bi što uspješnije konkurirala na tržištu visokokvalificiranog rada na globalnoj razini.³ Direktiva o "Plavoj karti" često je predmet kritike zbog proizvoljnog kriterija za ulazak migranata u EU zemlje. Ove se kritike odnose na

nekonzistentnost Direktive u odnosu na slične nacionalne programe (na primjer one u Austriji i Belgiji), te na njen potencijalno destabilizirajući učinak koji ima na zemlje u relativnoj blizini Evropske unije gdje postoji visok stupanj emigracije, a naročito onih osoba koje su završile tercijarno obrazovanje. Među ovim zemljama najviše su pogođene Armenija, Gruzija i Moldavija, gdje je procijenjeno da je 20 do 30% radno sposobne populacije emigriralo nakon tranzicije.

Opasnosti koje prijete zbog velikog odliva mozгова i produblivanja jaza u razvoju uveliko su prepoznate; one su potaknule izradu širih ciljanih izlaznih programa (*outreach* programi) i programa povratka koji se konkretno bave emigracijom obrazovanih i visokokvalificiranih radnika u zemljama Središnje i Jugoistočne Evrope. Odliv mozgovа i mobilnost visokokvalificiranih radnika u Hrvatskoj počeli su se dešavati i postali su predmet rasprava nakon što je počeo rani period tranzicije. (pogledati Hornstein Tomić i Pleše, 2014). U isto vrijeme zabilježena je značajna stopa povratka i remigracije tijekom posljednje dvije dekade u vidu povratka radnika migranata nakon odlaska u mirovinu, povratka izbjeglica i političkih migranata, remigraciju potomaka bivših emigranata/stranih državljana hrvatskog porijekla, koji su tranziciju i proces evropskih integracija shvatili kao poticaj za povratak u domovinu.⁴

Premda razina povratka u domovinu i remigracija predstavlja bitnu karakteristiku procesa tranzicije, pokazalo se da ju je gotovo nemoguće statistički izračunati. Činjenica da visokokvalificirani Hrvati predstavljaju dio remigracijske populacije konkretno ukazuje na problem statističkih izračuna; mobilnost visokokvalificirane radne snage teško je pratiti zbog transnacionalnog načina života i modela cirkularne migracije (pogledati Hornstein Tomić, 2014). Valja napomenuti da je konkretno ova grupa migranata uveliko ignorirana u javnosti i stručnom diskursu o odlivu mozgovа i mobilnosti visokokvalificirane radne snage u Hrvatskoj⁵, a da ne pominjemo činjenicu kako nije prepoznata kao potencijalni resurs za razvoj domovine.

Trenutni podaci o migraciji iz Državnog zavoda za statistiku Hrvatske (2014) potvrđuju trend stalnog rasta mobilnosti koji je preovladavao i tijekom posljednje dekade. Ubrzana migracija ni na koji način nije, kako bi se moglo pretpostaviti, iznenadni fenomen koji se pojavio nakon pridruženja Evropskoj uniji. Visokokvalificirani stručnjaci i profesionalci koji su završili tercijarno obrazovanje imaju tendenciju priključivanja sve većem broju Hrvata koji su se opredijelili za vanjsku mobilnost u većem procentu u odnosu na sveukupnu populaciju. Potreba da se “cirkulacija mozgovа” transformira u “priliv mozgovа” kroz ciljane programe povratka za dijasporu je evidentna. Programi rada sa dijasporom na terenu i pozivi za njihov povratak u domovinu pokrenuti su kako u periodu prije same tranzicije

tako i u njenim ranim fazama, a uloga dijaspore kao posrednika u razvoju i dalje je u raspravama ostala kontroverzna tema.

Individualne priče u povratku u domovinu rijetko se objavljuju i ostaje utisak da su iskustva u svezi s povratkom prilično pomiješana. Visokoobrazovani članovi dijaspore/visokokvalificirani stručnjaci, a posebice znanstvenici, identificirani su kao specifična ciljna skupina; ovakav se pristup desio nakon ulaska u novi milenij⁶, kada se Hrvatska čvršće angažirala i fokusirala na ‘društvo znanja’ kao koncept razvojne politike. Godina 2004. i 2007. organizirane su konferencije sa hrvatskim znanstvenicima iz dijaspore, te su uspostavljene baze podataka sa kontaktima i zajednički programi.

Fond “Jedinstvo kroz znanje” (Unity through Knowledge Fund) (UKF), koji je osnovan 2007. godine (uz kreditnu potporu Svjetske banke), trenutno je angažiran na drugoj fazi svoga programa koji je usmjeren na znanstvenike iz dijaspore. Cilj je ovoga programa da znanstvenici iz dijaspore surađuju sa znanstvenicima iz Hrvatske, sa domaćim institucijama i sa industrijom. Prva faza programa sadržavala je i komponentu koja se odnosila na poticaj povratku (za detaljan pregled informacija o strategiji razvoja baziranoj na znanju, kao i strategije ciljanog rada sa dijasporom, pogledati rad Hornstein Tomić i Pleše, 2014). Rad Fonda “Jedinstvo kroz znanje” prepoznat je kao uspješan od šire zajednice, a njegove aktivnosti usmjerene ka povećanju međunarodne konkurentnosti domaćeg znanstvenog sektora međunarodno su priznate. To je postignuto kroz suradnju sa kolegama i stručnjacima istog ranga. Nova šema stipendiranja pod nazivom *Novi međunarodni projekat stipendiranja i mobilnosti zaiskusne istraživače u Hrvatskoj* (The New International Fellowship Mobility Programme for Experienced Researchers in Croatia) (NEWFELPRO) projekat je Vlade Republike Hrvatske i Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta. Svrha projekta je unaprijediti mobilnost hrvatskih istraživača i znanstvenika i dodatno potaknuti ‘cirkulaciju mozgova’ i suradnju s međunarodnim partnerima i institucijama. Također, ovaj program je otvoren i za znanstvenike koji nemaju hrvatsko podrijetlo.⁷

Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Srbija imaju isto tako značajan procenat migrantske radne snage, i ovim zemljama je također teško da izrade pouzdane bročane pokazatelje zbog nedostatka statističkih podataka. Čini se da su većina migranata sezonski radnici koji odlaze na rad u inozemstvo na ograničeni period; međutim, procenat migranata sa tercijskim obrazovanjem procjenjuje se u rasponu od 9% do 30% od ukupne radne snage, što se svugdje smatra izuzetno velikim odlivom mozgova. Nacionalne su vlade uključene u izradu politika koje su usmjerene na “priliv mozgova” i proaktivne migrantske strategije kako bi se unaprijedila cirkulacija radne snage i imigracija. Ove su aktivnosti

često potpomognute međunarodnim i privatnim programima, kao i programima privatnog i javnog partnerstva. Politike kojima se ne pokušava spriječiti mobilnost i migracije nego, suprotno tome, umrežiti i ostvariti kontakt sa dijasporom, prepoznate su kao najefikasnije politike (pogledati Pavlov i Zeneli, 2013).

Ukrajinska dijaspora je dosta slična hrvatskoj dijaspori. To je prilično raznolika, ali pritom heterogena grupa, koja ima značajan utjecaj na razvoj u domovini (pogledati Rishko, 2004). Pored aktivnosti što ih provode brojne organizacije iz dijaspore, neki pojedinci iz dijaspore dobro su povezani sa domovinom kroz profesionalne udruge uspostavljene s ciljem unapređenja transnacionalne suradnje. Međutim, izgleda da se uspjeh suradnje koja je fokusirana na poticaj razvoju u domovini uveliko oslanja na osobne profile članova dijaspore i njihovih partnera iz domovine. Također, prilično je izvjesno da generacijska dinamika igra značajnu ulogu po pitanju vizija razvoja u domovini, te stvarnih aktivnosti koje se u tom smislu provode (pogledati Rishko, 2004).

Moldavija, međutim, predstavlja najupečatljiviji primjer kako migracije mogu promijeniti demografsku i ekonomsku sliku zemlje za relativno kratko vrijeme. Procjenjuje se da je tijekom posljednje dvije dekade emigriralo 25% moldavske radne snage. Istraživanja su pokazala da je među ovim post-tranzicijskim emigrantima i značajno veliki broj znanstvenika koji su napustili zemlju: u Moldaviji je 1990. godine bilo 30.000 registriranih znanstvenih istraživača, da bi ovaj broj do 2004. godine opao na samo njih 5.000.

Ovako veliki odliv mozgova ne smatra se isključivo gubitkom, nego i velikim potencijalom za transnacionalnu suradnju (pogledati Varzari, 2013). “Zajednička deklaracija o partnerstvu u s vezi s mobilnošću” (Joint Declaration on Mobility Partnership) između Evropske unije i Moldavije izrađena je s ciljem ohrabivanja povratka migranata i stvaranja produktivne mreže sa dijasporom Moldavije u zemljama članicama Evropske unije. Također, Moldavija je izradila proaktivni set politika čiji je cilj stvaranje povoljnijih ekonomskih uvjeta za poticaj povratku migranata i uspostavljanje veza sa dijasporom (pogledati Chirita, 2013; Porcescu, 2013).

Komparativno gledano, sasvim je izvjesno da su mogućnosti napredovanja u karijeri primaran poticajni faktor za visokostručne kadrove, dok su financijski aspekti manje bitni. Sveprisutno nezadovoljstvo općim političkim, socijalnim i ekonomskim uvjetima u domovini među nezaposlenim mladim ljudima s tercijarnim obrazovanjem doprinosi razmišljanjima da odu u druge zemlje, što se može pročitati na web portalima i čuti iz rasprava u društvenim krugovima i medijima. Međutim, kako je to do sada pokazao primjer Hrvatske, ovaj diskurs

obično prenosi utiske koji se razlikuju od onoga što se dešava u stvarnosti (pogledati Hornstein Tomić i Pleše, 2014).

Šta se dešava u stvarnom životu: Iskustva znanstvenika koji su živjeli u inozemstvu i remigrirali u Hrvatsku

Stvarna iskustva znanstvenika koji su živjeli u inozemstvu i koji su se na kraju vratili u Hrvatsku mogu doprinijeti boljem razumijevanju onoga što se dešava u stvarnosti u odnosu na remigraciju visokostručnih kadrova. Preliminarni nalazi, koji su ovdje prezentirani, temelje se na polustrukturiranim pričama dobivenih tijekom razgovora sa znanstvenicima koji su otišli iz domovine, bilo pred početak procesa tranzicije ili u nekim kasnijim periodima, a koji su se u međuvremenu vratili u domovinu.

Neki od njih živjeli su u inostranstvu tri do četiri godine, dok su ostali živjeli desetak i više godina, a među njima i jedan znanstvenik koji se vratio u domovinu nakon skoro 17 godina života u inozemstvu. U svim pričama, onima koje opisuju vanjsku mobilnost/migraciju kao i povratak/remigraciju, govori se o šansama i rizicima. U oba slučaja ističe se motiviranost boljim šansama za osobni boljitak, a u slučajevima vanjske mobilnosti/odlaska u inozemstvo ističe se profesionalni napredak/napredovanje u karijeri. Sve ovo odslikava želju za boljim životom, kako pojedinaca tako i njihovih partnera ili obitelji.

Razlozi/odlučujući faktori za vanjsku mobilnost/odlazak u inozemstvo u specifičnom hrvatskom kontekstu su se, naravno, vremenom promijenili, tako da se svode na individualna iskustva. Oni koji su otišli iz domovine neposredno prije ili u ranim periodima tranzicije, kao razloge za napuštanje domovine navode ograničenja po pitanju osobne slobode i sigurnosti, nestabilne političke prilike i, na kraju, izbijanje rata. Oni koji su otišli iz domovine u nekim kasnijim periodima istakli su kako su njihovi pokretački faktori bili želja za ostvarenjem većih socijalnih i radnih prava, nejasne šanse za napredak u karijeri u domovini i nedostatak posla i radnih mjesta. Ograničen pristup radnim mjestima, zakrčen put koji vodi ka napredovanju u karijeri, nedostatak društvenih resursa, kao i nedostatak društvenog kapitala, navedeni su kao odlučujući faktori za traženje alternativa u nekoj drugoj zemlji.

Niko nije otišao preko noći. Odlasku su prethodile pripreme i trasiran je put prije nego je donesena konačna odluka za odlazak u inozemstvo. Ponude za posao ili stipendije mogu biti posljednji okidač za odlazak, zajedno sa mogućnostima za eventualnu akumulaciju ekonomskog, kulturnog i društvenog kapitala, te očekivanjima u svezi sa stjecanjem znanja, prihoda i statusa.

Razlozi/motivirajući faktori za povratak u domovinu bili su povezani sa političkim i ekonomskim uvjetima, kao i sa društveno-kulturološkom klimom u Hrvatskoj. Međutim, čežnja za ‘domovinom’, obiteljske veze i životni ciklus, te s njima vezana razmišljanja oko odgoja djece i brige o starim roditeljima, imali su veliki utjecaj na odluku o povratku. Mogućnost ostvarenja životnih zadovoljstava u povoljnijem okruženju, gdje se može uspostaviti ravnoteža između rada i života, uz osiguran posao, istaknuti su kao odlučujući čimbenici za donošenje odluke o povratku u domovinu: niko se ne bi usudio vratiti se bez izgleda o poslu.

U pričama o iskustvima remigracije redovito se ponavljaju tri aspekta, koji su ključni kako bi se odredilo može li se govoriti o uspješnoj i održivoj reintegraciji: (a) uloga umrežavanja i društvenog kapitala, (b) mogućnosti prijenosa znanja, i (c) strategije prilagođavanja.

a. Uloga umrežavanja i društvenog kapitala

Načini povratka u profesionalni (na primjer akademski) i društveni svijet uveliko ovisi o kontinuiranom umrežavanju i redovitim posjetima domovini dok se osoba nalazi u inozemstvu. Naravno, geografska blizina olakšava održavanje kanala komunikacije kroz kontakte, pa čak i recipročne posjete. Istaknuto je da se umrežavanje treba razumjeti kao dugoročna investicija: redovan kontakt sa kolegama iz struke od ključnog je značaja za stvaranje šansi za dobivanje posla nakon povratka. Prihvatanje veza sa domovinom, uvažavanje društvenih veza i održavanje kontakata kroz rutinske posjete sasvim sigurno povećava šanse da se partneri i djeca reintegriraju. Međutim, želje, očekivanja i stvarna povezanost sa domovinom često su različiti među partnerima ili unutar obitelji, te je stoga nužno pažljivo usklađivanje i balansiranje između svih uključenih strana. Transnacionalni tijekovi novčanih doznaka i financijskih investicija obično su dio održivih društvenih odnosa. Međutim, ne mora se uvijek materijalna i društvena investicija ‘isplatiti’, kako se to očekuje pri povratku “kući”. Moglo bi se zaključiti da je bolji način priprema/trasiranje puta za polaganu reintegraciju. Međutim, dugi periodi iščekivanja, nesigurnosti i pomiješanih osjećanja oko odluke da se vratite u domovinu čini se više kao pravilo a ne kao izuzetak. Nakon svega, pripremljenost i spremnost su od jednake važnosti u kontekstu uspješne remigracije(povratka); međutim, oni ne garantiraju održivu reintegraciju.

b. Mogućnosti prijenosa znanja

Znanstvenik koji se vrati u domovinu obično sa sobom donosi znanje i vještine stečene u inozemstvu koje su nove i koje obogaćuju profesionalnu zajednicu u domovini. Programi čiji je cilj olakšavanje mobilnosti visokokvalificiranih osoba

i prijenosa znanja kroz stipendije i šeme povratka (npr. Fond “Jedinstvo kroz znanje” (UKF) i “Novi međunarodni projekt stipendiranja i mobilnosti za iskusne istraživače u Hrvatskoj” (NEWFELPRO) pokušavaju osigurati strukturalni i financijski okvir za uspješnu profesionalnu reintegraciju. Oni predstavljaju neophodan uvjet za povećanje prilika za transfer i primjenu novog znanja. Međutim, zadatak svakog znanstvenika ponaosob je kreirati uvjete za kasnije djelovanje održavanjem suradnje i prije njegova/njezina povratka, radeći pritom ne samo na osiguranju radne pozicije (pogledati Portes i De Wind, 2008), nego i na izgradnji potencijalnih partnerstava, kako prije tako i nakon remigracije (povratka). Ponekad je teško iznaći ili uključiti kanale za prijenos vještina i znanja, kao što je teško omogućiti i protok znanja: prenijeti ga studentima, testirati razinu usvojenoga znanja i dalje ga usavršavati i primjenjivati kroz istraživačke projekte, ili ga primijeniti u organizaciji kao dio svakodnevnog radne rutine. U najmanju ruku, prednosti od novostečenog znanja, ali isto tako i manjak znanja, naročito nedostatak implicitnog i društvenog znanja, mogu predstavljati prepreku za transfer znanja.

c. Strategije prilagođavanja

Izrada i primjena strategija prilagođavanja čine se glavnim uvjetom za podršku reintegraciji i uvećanje šansi za transfer znanja. Osobne procjene predstavljaju panoptikum takvih strategija, ali isto tako i nevoljkost da se takve strategije uistinu izrade. Pripremljenost da se uči i sluša vrlo često se spominje kao glavni preduvjet da se kolege uvjere da uče i slušaju ono što im remigranti (povratnici) imaju za reći. To što dodete i govorite da se stvari negdje drugdje rade bolje obično vam se vrati kao bumerang. Društvena pozicija unutar profesionalne zajednice nije pripremljena, nego ju treba pronaći i zahtijevati, čak iako možda negdje već čeka. Hijerarhija, pravila igre i viši rang moraju se prihvatiti. Remigrant (povratnik) se mora prilagoditi početnoj perifernoj poziciji. Uvažavanje i poštivanje određenih iskustava rijetko se, a nekada i nikako ne iskazuju i vrlo teško je otkriti znakove zainteresiranosti ili znatiželje. Potrebno je prilagoditi nerealna očekivanja, što zahtijeva onoliko strpljenja i ustrajnosti koliko postoji frustrirajuće tolerancije prema privremenom statusu izgnanika, koji nije priznat i koji nije odmah uključen u zajednicu. Razlozi gubljenja aktualnog statusa i prihoda često se moraju prihvatiti kao ‘kolateralna šteta’ remigracije (povratka u domovinu), a takva su iskustva opisana kao krajnje teška. Neki s humorom govore o tome kako su “stavljani na nečije mjesto”, dok drugi nevoljko govore o tome kako su se morali spustiti “stepenicu niže” s više pozicije koju su već ostvarili u stranoj zemlji, kako bi se počeli “penjati ljestvama, krenuvši ponovo sa samoga dna”.

Zaključne ocjene

Visokostručne i visokoobrazovane remigrante, poput znanstvenika, za povratak u domovinu motivira koliko želja da doprinesu inovativnosti i poboljšanju radnog okruženja, kvaliteti obrazovanja i unapređenju međunarodne konkurentnosti domaće proizvodnje, toliko i njihovi privatni razlozi. Za to su neophodni strukturalni uvjeti, koji mogu osigurati prostor za promjene unutar samih organa, a ovakvi naponi uveliko ovise i o društvenim vještinama na svim stranama. Fondovi za pomoć u tranziciji pomažu da se umanju prijetnja od konkurencije koja dolazi od jednako rangiranih kolega, kao i da se smanji borba za resurse: sasvim je izvjesno da su novi pristupi mogući ako se osiguraju financije. Međutim, pojedinačna iskustva pokazuju kako je od krucijalne važnosti izgraditi zajednicu jednakih među kolegama da bi se pronašli partneri koji isto razmišljaju i koji bi se kritički osvrnuli na prakse i ispitali neke nove mogućnosti, te trasirali put ka inovacijama.

Investiranje u participatorne prakse ili angažiranje u rukovodnim strukturama ponekad se pokazuju kao pravi put kojim se treba kretati ako postoji želja da se dođe do promjena. Međutim, remigranti se ne smiju precjenjivati (niti preopterećivati) kao predstavnici promjena, a isto tako važno je zadržati racionalan stav o tome što je moguće i poželjno. Neophodno je da se društvene vještine remigranata dočekaju kao dobrodošle kako bi i sama remigracija time postala korisna. Uobičajeni način da se stvara stereotip o onima koji su otišli iz domovine, koji su odrasli u inozemstvu i o onima koji su remigrirali, trenutna je karakteristika hrvatskoga javnoga diskursa. Sasvim je uobičajeno da se preispituju motivi za odlazak iz domovine, kvalifikacije koje je takva osoba stekla u inozemstvu i legitimnost temeljem koje remigrant može tražiti pristup onome što posjeduje, radnim pozicijama, kao i da učestvuje u 'lokalnoj utakmici'. Kreatori politika moraju uzeti u obzir ne samo financijske resurse, nego i socio-kulturološko okruženje koje determinira uspjeh i održivost "priliva mozgova" i programa povratka u domovinu.

To što će se mobilnost visokostručne i obrazovane radne snage povećavati tijekom godina koje dolaze može se smatrati smetnjom razvoju u domovini. Međutim, imajući na umu da društvo najviše profitira od mobilne visokostručne i obrazovane radne snage i u situaciji kada političke, ekonomske, regulatorne i socio-kulturološke prilike potiču razvoj (prilike koje sami remigranti ne mogu stvoriti), mobilnost visokostručnih i obrazovanih kadrova može biti prepoznata kao poticaj za razvoj i kao potencijalni resurs. Dinamično tržište rada, niska stopa nejednakopravnosti, olakšan pristup javnim službama, socijalna sigurnost, socio-kulturološki diverzitet i pluralizam, jednako su atraktivni rezidentima i remigrantima. I na kraju, više od bilo koje politike, rizik koji snosi pojedinac, te

resursi i fleksibilnost su ti koji remigraciju, kao i svaki drugi oblik mobilnosti s namjerom, pretvaraju u uspjeh.

Bibliografija

- Atac, I. et al. (eds). 2014. *Migration und Entwicklung. Neue Perspektiven*. Vienna: Promedia.
- Chirita, O. (2013). EU Policies and Initiatives on Migration and Development towards Eastern Partnership Countries: The Implications for Skilled Mobility from Armenia, Georgia and Moldova. In: Varzari, V. Tejada, G and Porcescu, S (eds). *Skilled Migration and Development Practices: the Case of Moldova and South-East European Countries*. Chisinau: Acad. De Stiinte a Moldovei and École Polytechnique Fédérale de Lausanne, pp. 18-34.
- Čapo, J. Hornstein Tomić, C. and Jurčević, K. (eds). 2014. *Didov San – Transgranična iskustva hrvatskih iseljenika* [Grandfather's Dream: Transborder Experience of Croatian Migrants]. Zagreb: Institute for Ethnology and Folklore Studies and Institute for Social Sciences Ivo Pilar.
- Hornstein Tomić, C. (2014). Migration activity from Croatia to Germany and Return Tendencies – an account of recent developments. In Hornstein Tomić C. et al. (eds). *Hrvatsko iseljeničtvo i domovina [Croatian Emigration and Homeland]*. Zagreb: Institute Ivo Pilar, pp. 273-282.
- Hornstein Tomić, C. and Pleše, B. 2014. *Skilled Mobility as a Challenge for Croatian Diaspora and Migration Policies*. In Varzari, V. Tejada, G and Porcescu, S (eds). *Skilled Migration and Development Practices: Republic of Moldova and the Countries of South East Europe*. Chisinau: Acad. De Stiinte a Moldovei and École Polytechnique Fédérale de Lausanne, pp. 80-95.
- Hornstein Tomić, C and Scholl-Schneider, S. (forthcoming in January 2015). 'Ein leichtes Spiel?' Erfahrungen der Rückkehr im postsozialistischen Kontext Kroatiens und Tschechiens'. (An Easy Game? Experiences of Returns into the Post-socialist Contexts of Croatia and the Czech Republic). In Kaiser, M. and Schönhuth, M (eds). *Zuhause fremd 2.0*. Bielefeld: transcript.
- Hornstein Tomić, C. 2011. *Das Deutschlandbild von Zuwanderern aus Kroatien*. (The Image of Germany from Croatian Immigrants). In H. Reifeld (ed). *Das Deutschlandbild in Herkunftsländern (The Image of Germany in Countries of Origin)*. Sankt Augustin: Konrad Adenauer Foundation, pp. 9-16.
- International Organisation of Migration (IOM) and the Slovenian Ministry of the Interior. 2007. *Migration Profile Croatia*, 10/2007:31-32. Available at: <http://publications.iom.int/bookstore/index.php?main_page=product_info&cPath=41_42&products_id=618> [accessed on 20 September 2014].
- Portes, A and De Wind, J. 2008. *A Cross Atlantic Dialogue: The Progress of Research and Theory in the Study of International Migration*. In Portes, A and De Wind, J (eds). *Rethinking Migration: New Theoretical and Empirical Perspectives*. Oxford & New York: Berghahn Books, pp. 3-28.
- Rishko, A. 2013. Ukrainian Highly Skilled Migrants: *Characteristics of the Community and Schemes of Cooperation with Ukraine*. In Varzari, V. Tejada, G and Porcescu, S (eds). *Skilled Migration and Development Practices: the Case of Moldova and South-East European Countries*. Chisinau: Acad. De Stiinte a Moldovei and École Polytechnique Fédérale de Lausanne, pp. 80-95.
- Tejada, G. 2013. *Skilled Migration, Transnational Cooperation and Contributions to Development: Evidence from the Moldovan Scientific Diaspora*. In Varzari, V. Tejada, G and Porcescu, S (eds). *Skilled Migration and Development Practices: the Case of Moldova and South-East European Countries*. Chisinau: Acad. De Stiinte a Moldovei and École Polytechnique Fédérale de Lausanne, pp. 96-122.
- Varzari, V. 2013. *The Scientific Community of the Republic of Moldova: an Empirical Analysis of Cooperation Prospects with the Moldovan Scientific Diaspora*. In Varzari, V. Tejada, G and Porcescu, S (eds). *Skilled Migration and Development Practices: the Case of Moldova and South-East European Countries*. Chisinau: Acad. De Stiinte a Moldovei and École Polytechnique Fédérale de Lausanne, pp. 123-139.

¹ "Pristupi koji se fokusiraju na migraciju zbog nedovoljne razvijenosti zemlje smatraju kako je pritisak za mobilnost posljedica globalne nejednakosti; migracija stoga doprinosi sve većim podjelama između centra i periferije, što se manifestira postojanjem jazova u razvoju, asimetriji u ovlastima i resursima; migracija eventualno može voditi ka destrukciji tradicionalnih i lokalnih industrija, što proizvodi konstantane migracije radne snage i odliv mozгова sa periferije prema centru". (Kraler and Pamreiter, 2005, citat u Atac et al. 2013:12).

Suprotno tomu, pristup migracijama kao indikatoru blagostanja, razvoja i prosperiteta temelji se na teorijama tranzicije mobilnosti, s fokusom na tri faze modernizacije: (1) povećanje emigracije zbog veće razine modernizacije i razvoja; (2) migracija postaje dostupna široj populaciji, kada društvo dosegne određeni stupanj modernizacije i razinu kvalitete života; moguće je primijetiti povratak i porast imigracije; (3) eventualno smanjenje emigracije (Martin and Taylor, 1996; de Haas, 2008, citirano u Atac et al., 2013:12).

²Fenomen remigracije u kontekstu Hrvatske prvi put je zaokupio moju pažnju 2010. godine, dok sam istraživala dinamiku migracija između Hrvatske i Njemačke – studija čiju je izradu naručila Fondacija Konrad Adenauer (Hornstein Tomić, 2011).

Ukupno sam uradila 22 polustrukturirana narativna intervjua s pojedincima, parovima i obiteljima (jedna ili dvije generacije migranata), uglavnom s profesionalnim osobama koje su završile tercijarno obrazovanje i koje su se vratile iz raznih zemalja poput Austrije, Hrvatske, Sjedinjenih Američkih Država i Kanade, s ciljem izrade empiričke osnove za studiju slučaja. Zajedno s analizom sadržaja sekundarnih izvora, prikupljenih statističkih podataka i analize, tokom istraživanja primijenila sam multimetodološki pristup, koji smatram neophodnim za uočavanje i jednakosti i razlika u konkretnim planovima/biografijama/iskustvima. Referiranje na i poređenje sa sekundarnim izvorima, te analiza podataka mogu dati dubok i detaljan objektivan uvid u rad pojedinačnih agencija za uvođenje promjena, u strukturalnom kontekstu.

³Postoje naznake da su negdje oko 85% globalnog udjela migranti koji nisu visokokvalificirani, a samo je 5% visokokvalificiranih migranata koji se sele u EU (što je zapanjujuća asimetrija kada se naprave poređenja sa SAD, gdje je unutar globalnog udjela 5% migranata koji nisu kvalificirani i 55% onih koji su kvalificirani). EU se do 2020.godine može suočiti s nedostatkom od blizu milion radnika u zdravstvenom sektoru i negdje između 384.000 do 700.000 radnika u sektoru informacijske i komunikacijske tehnologije (ICT).

⁴Prva sveobuhvatna knjiga koja pokušava obuhvatiti sve različitosti remigracije u Hrvatskoj od sticanja neovisnosti objavljena je u proljeće 2014. (Čapo, Hornstein Tomić i Jurčević (eds), 2014).

⁵Marin Sopta, remigrant iz Kanade, jedan je od rijetkih glasova povratnika u Hrvatsku koji se bavi istraživanjem i koji stalno ističe nužnost angažmana dijaspore po pitanju neovisnosti države i razvoja domovine u procesu tranzicije.

⁶U Migracijskom profilu Hrvatske za 2007. godinu, koji je izradila Međunarodna organizacija za migracije (IOM), uočen je primarni deficit visokoobrazovanih radnika na domaćem tržištu rada (u društvu koje se i po pitanju starosti popuacije i u demografskom smislu konstantno smanjuje). Dostupno: <http://publications.iom.int/bookstore/index.php?main_page=product_info&cPath=41_42&products_id=618> [dostupno od 20. septembra 2014].

⁷“Novi međunarodni projekt stipendiranja i mobilnosti za iskusne istraživače u Hrvatskoj” (NEWFELPRO) kofinanciran je kroz nacionalne izvore i kroz program Marie Curie FP7-PEOPLE-2011-COFUND. Njegova je ukupna vrijednost 7 milijuna eura, od kojeg iznosa se 60% financira iz nacionalnih izvora. Trajanje projekta: 2013-2017. Dostupno na: <<http://www.newfelpro.hr/default.aspx?id=63>> [dostupno od 28.augusta 2014.].

MMag. Ines Šuh

World University Service (WUS) Austrija

UTJECAJ PRIVREMENOG POVRATKA VISOKOSTRUČNIH MIGRANATA SA ZAPADNOG BALKANA PROGRAM PRILIVA MOZGOVA

Sažetak

Devedesetih godina 20. stoljeća se pojavila nova paradigma pod nazivom 'cirkulacija mozgova', koja zagovara razvoj kroz korištenje ljudskog kapitala u najproduktivnijem kontekstu. Program priliva mozgova je kreiran upravo u skladu s ovakvim vidom razvoja. Implementirao je od strane nevladine organizacije World University Service (WUS) Austria u periodu od 2002. do 2011. godine u četiri zemlje zapadnog Balkana: u Bosni i Hercegovini, na Kosovu, te u Crnoj Gori i Srbiji. Program je omogućio realizaciju više od 600 predavanja, koja su održali gostujući profesori koji su emigrirali iz ove regije. Široko istraživanje o efektima provedeno po završetku programa je obuhvatilo 61 instituciju iz zemalja domaćina i 116 gostujućih predavača. U anketnim upitnicima su obrađena dva glavna pitanja: doprinos gostujućih predavača razvoju međunarodne suradnje i poboljšanju kvalitete. Rezultati istraživanja ukazuju na pozitivne učinke programa kao što su povećana mobilnost od institucija domaćina prema institucijama koje su slale predavače, zatim poboljšanje kvalitete nastavnih planova i programa (u smislu sadržaja i metoda), kao i unapređenja dalje suradnje (preko drugih projekata i popratnih aktivnosti). Ovo istraživanje daje vladama zemalja Zapadnog Balkana ulazne informacije za dalji razvoj njihovih migracijskih politika.

Ključne riječi: *ljudski kapital, odliv mozgova, cirkulacija mozgova, privremeni povratak, dijaspora i Zapadni Balkan*

Uvod

Tijekom 1960-ih i 1970-ih godina je odliv mozgova – emigracija visokoobrazovanih osoba ili gubitak ljudskog kapitala zemlje – smatran gubitkom resursa samo za zemlje u razvoju, te fenomenom koji će donijeti korist razvijenim zemljama na

štetu onih manje razvijenih. Suprotno ovom nacionalističkom stajalištu, u kasnim 1990-im godinama se pojavilo novo internacionalističko ili kozmopolitsko stajalište. Ovo novo shvaćanje inzistira na mišljenju da korištenje ljudskog kapitala u produktivnijem kontekstu vodi ka razvoju kako zemlje porijekla tako i zemlje odredišta (pogledati Milio *et al.*, 2012).

Pojavila se nova paradigma pod nazivom ‘cirkulacija mozгова’, kako je to prezentirano u radu Gaillarda i Gaillarda (1997). Oni navode dokaze iz različitih studija koji potvrđuju da profesionalci i znanstvenici više ne migriraju na način da ostaju u zemlji odredišta, nego se umjesto toga, zavisno od motiva, preferenci, uvjeta i nivoa razvoja u njihovoj zemlji porijekla, sve više odlučuju da cirkuliraju – fizički ili virtualno – između domovine i zemlje odredišta. Primjer azijskih zemalja (Tajvan, Južna Koreja, Kina i Indija) pokazuje da stupanj razvoja zemlje i stvaranje produktivnog okruženja (npr. ulaganje u istraživanje i tehnologiju) podstiče priliv i cirkulaciju mozгова, dok restriktivne mjere ne rezultiraju nikakvim uspjehom. Prema Meyeru (2001: 97), zemlje u razvoju ne trebaju smatrati visokostručne osobe koje emigriraju gubitkom nego vrijednim resursom kojeg treba mobilizirati.

Devedesetih godina 20. stoljeća je došlo do velike promjene u migraciji visokoobrazovanih osoba iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje. Tih godina se broj visokoobrazovanih imigranata u zemljama članicama OECD (Organizacija za gospodarsku suradnju i razvoj) povećao za 70%, dok se broj onih koji su došli iz zemalja u razvoju udvostručio, a porast nižekvalificiranih imigranata je bio 30% (pogledati Docquier i Rappoport, 2011: 2). S obzirom da zemlje Zapadnog Balkana spadaju u grupu manjih zemalja s niskim dohodkom, a čiji državljani imaju motivaciju i sredstva da emigriraju, one doprinose ovom globalnom trendu visokog stupnja odliva mozгова (pogledati Docquier i Rappoport, 2011).

U bivšoj Jugoslaviji je tijekom 1990-ih godina došlo do velikog vala emigracije visokoobrazovanih osoba, što je bilo posljedica ratova i teške političke i socijalno-ekonomske situacije njenih bivših republika. Ovaj odliv mozгова se povećao tijekom ratnog perioda zbog i dalje teške socijalno-ekonomske situacije. Najveći postotak emigracije visokoobrazovanih i mladih osoba iz Bosne i Hercegovine je bio zabilježen u periodu nakon 2000. godine, s obzirom da je tijekom tog perioda visokoobrazovanim i stručnim emigrantima bilo lakše pronaći posao, pri tome ne zaboravljajući činjenicu da mladi ljudi inače imaju visoku sklonost ka emigraciji. (vidjeti Pozzi, 2011).

Kako se navodi u dokumentu Stanković i ostali (2013: 268), ulaganje u istraživanje i razvoj u zemljama Zapadnog Balkana je ispod 0,5% BDP-a, što je znatno ispod prosjeka 28 zemalja Evropske unije (EU28), koji iznosi 2,07% (podaci Eurostata,

2014). Uz ostale faktore koji utječu na ovu situaciju, kao što su teškoće u zapošljavanju, indeks korupcije, dostupnost rizičnog kapitala, te suradnja između sveučilišta i poduzeća, treba naglasiti da ove zemlje ne nude povoljne uvjete za zadržavanje ili privlačenje znanstvenog osoblja (pogledati Stankovic i ostali, 2013). Prema Beineu i ostalim (2007.) (Beine et al.(2007), stope odliva mozgova prema dobi ulaska imigranata u destinacijsku zemlju (prema indikatoru zemlje gdje je postignuto obrazovanje), su prezentirane za zemlje Zapadnog Balkana. Evidentno je da su stope odliva mozgova za Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu naročito visoke, premda ovi trendovi ni u ostalim zemljama nisu mnogo bolji.

Tabela 1: Odliv mozgova iz zemalja Zapadnog Balkana, procjene rađene prema dobi ulaska

Zemlja	Odliv mozgova 0+		Odliv mozgova 12+		Odliv mozgova 18+		Odliv mozgova 22+	
	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000
Albanija	17.4%	14.3%	17.3%	14.1%	17.1%	13.9%	16.1%	13.2%
Bosna i Hercegovina	-	23.9%	-	23.2%	-	22.9%	-	21.9%
Hrvatska	-	24.1%	-	22.1%	-	20.7%	-	18.9%
Makedonija	-	29.1%	-	26.9%	-	25.9%	-	24.1%
Srbija i Crna Gora	-	13.7%	-	13.3%	-	12.9%	-	12.3%

Izvor: Beine et al. 2006: 26-28.

Nekoliko studija je pokazalo da se – suprotno odredjenim pretpostavkama – ne radi o tome da veći broj visokostručnih osoba emigrira, nego da sami proces migracije i konkurentnije okruženje u kojem se emigranti nađu djeluju na njih poticajno da teže ka sticanju viših kvalifikacija (pogledati Meyer, 2001; Gibson i McKenzie, 2010). Veliki potencijal dijaspora leži u njenom ljudskom kapitalu, koji je jedan od glavnih odrednica ekonomskog rasta i razvoja zemlje. Ljudski kapital u smislu visokoobrazovane populacije ne samo da omogućuje zemljama da unaprijede svoje tehnološke inovacije, nego u isto vrijeme predstavlja preduvjet za njihovo prilagođavanje i implementaciju tehnologija koje su razvijene negdje drugdje (pogledati Benhabib i Spiegel, 1994). Stoga je čak i u situaciji kada zemljama u razvoju nedostaje nužnih ljudskih, financijskih i infrastrukturnih kapaciteta da bi mogle biti konkurentne na globalnom tržištu tehnoloških inovacija, za njihov rast je neophodan ljudski kapital koji im omogućuje da se prilagode i implementiraju tehnološka rješenja koja su kreirana drugdje, kao i da privuku financijski kapital. Iz tog bi razloga zemlje Zapadnog Balkana trebale koristiti tzv. ‘opciju dijaspora’ kako bi ‘odliv mozgova’ preokrenule u ‘priliv mozgova’, te razvile vlastiti ljudski kapital. Ovim zemljama je teško da privuci znanstvenu zajednicu dijaspora da se vrati kući zbog već pomenutih nepovoljnih uvjeta; međutim, postoji nekoliko

mjera koje mogu ohrabriti privremeni povratak i cirkulaciju mozgova. Iako se visokostručne i obrazovane osobe generalno ne uključuju u mrežu dijaspore, ne pretplaćuju na novine iz domovine i ne idu na proslave u čast domovine, neočekivano se angažiraju unutar mreža znanja i na taj način stvaraju određeni oblik zajednice (pogledati Meyer, 2001: 100). Dokazi pokazuju da se članovi dijaspore priključuju mrežama kako bi pratili i reagirali na razvoj situacije u domovini. Oni se angažiraju oko pitanja koja se tiču njihove domovine, a znanstvena zajednica dijaspore učestvuje u zajedničkim znanstvenim programima, organizaciji konferencija i simpozija, pisanju zajedničkih znanstvenih radova, te time doprinose prijenosu znanja i tehnologija. Dokazi za ovo se mogu pronaći u primjeru rumunjske mreže e-dijaspora (*internet dijaspora*) 'Per aspera ad astra' (pogledati Nedelcu 2011), uključenosti različitih naučnih dijaspora iz cijeloga svijeta (pogledati Brown 2000), kao i u analizi Programa priliva mozgova, koja je i predmet ovog dokumenta, te će biti predstavljena u narednim poglavljima.

Poglavlje 2 sadrži opis Programa priliva mozgova kako bi se omogućio bolji nivo razumijevanja ovog istraživačkog projekta. U Poglavlju 3 je prikazana istraživačka metoda, dok Poglavlje 4 sadrži rezultate istraživanja u smislu rezultata Programa, te njihovog utjecaja na razvoj visokoškolskih institucija zemlje domaćina te na privremeni povratak znanstvenika koji su emigrirali. U Poglavlju 5 su predstavljeni zaključci.

Opis Programa priliva mozgova

S ciljem odgovora na val odliva mozgova i korištenja potencijala dijaspore da se popune praznine unutar lokalnih kapaciteta za istraživanje i nastavnih kapaciteta, World University Service (WUS) Austria je izradila Program priliva mozgova (*Brain Gain Program - BGP*). Program je ciljano okrenut prema privremenom povratku znanstvenika koji vode porijeklo iz bivše Jugoslavije u regiju s ciljem vođenja nastave i istraživanja. Austrijska Agencija za razvoj i suradnju je financirala ovaj program, koji je WUS Austria implementirala u periodu od 2002. do 2011. godine u četiri zemlje Zapadnog Balkana: u Bosni i Hercegovini, na Kosovu, te u Crnoj Gori i Srbiji. Program je omogućio da gostujući predavači koji su emigrirali iz regije održe više od 600 predavanja.

Program priliva mozgova (BGP) je omogućio fakultetima/sveučilištima iz Bosne i Hercegovine, s Kosova, te iz Crne Gore i Srbije da pozivaju profesore, docente ili eksperte za relevantne oblasti čije je porijeklo iz bivše Jugoslavije da kao gosti predavači drže predavanja u trajanju od jednog do tri tjedna. U posljednjoj fazi ovog programa, od 2007. do 2011. godine, uvedena je dodatna komponenta: produženi period boravka u trajanju od jednog semestra, što je omogućilo da se

pored predavanja uključe aktivnosti koje se odnose na mentorstvo i istraživanje. Kao rezultat toga, program je nazvan *Program priliva mozgova plus* (Brain Gain Program Plus') (BGP+).

S obzirom da je Program priliva mozgova (BGP) bio austrijski program, istraživači iz austrijskih visokoškolskih institucija, bez obzira na zemlju njihovog porijekla, su imali pravo učestvovati u ovom programu.

BGP je zamišljen kao efikasno sredstvo povezivanja gostujućih profesora sa postojećim mrežama u regiji gdje su gostujući predavači bili pokretačka snaga za proces prijenosa znanja i osiguranja kvalitete. Ovaj program je pomogao razvoju sveučilišta u zemljama Zapadnog Balkana, a u nekim slučajevima je čak rezultirao povratkom znanstvenika koji su emigrirali u inozemstvo, što u stvari nije bio fokus ovog programa.

Program BGP(+) je imao regionalni pristup pitanju cirkulacije mozgova uzimajući u obzir činjenicu da migranti, naročito oni iz bivše Jugoslavije, još uvijek osjećaju povezanost sa svojim domovinama i uključeni su u razna pitanja i projekte koji se provode u cijeloj regiji. Međutim, vlade ovih zemalja nisu uspjele dalje graditi na bazi ovog programa, te nisu preduzele njegove aktivnosti nakon završetka istog. Stoga, deset godina nakon početka BGP(+) programa znanstvenici još uvijek traže od vlada zemalja Jugoistočne Evrope da usvoje regionalni pristup koji će olakšati cirkulaciju mozgova (pogledati Stankovic *et al.*, 2013).

Metodologija

Anketa je provedena na mikro nivou. Pomoću upitnika su ispitani bivši gostujući predavači i institucije domaćini. Cilj ovog istraživanja je bio ispitati direktan utjecaj programa na poboljšanje kvalitete i unapređenje međunarodne suradnje, što predstavlja dva bitna faktora za razvoj sektora visokog obrazovanja. Anketa, koja je provedena u finalnoj fazi programa, je obuhvatila period od 2002. do 2010. godine.

Uzorak

Kontaktirani su svi gostujući predavači i institucije domaćini koji su učestvovali u ovom programu. Upitnik je poslan onoj osobi iz institucije domaćina koja je bila najviše uključena u program. Ta osoba je uglavnom bila šef ili zamjenik šefa određenog odsjeka na fakultetu, koordinator ureda za međunarodne odnose, šef određene studijske grupe ili profesor iz odgovarajuće institucije. Broj zaprimljenih odgovora je prikazan u donjoj tabeli.

Tabela 2: Broj ispunjenih upitnika

	Ukupno	BiH	Kosovo	Crna Gora	Srbija
Institucija domaćin	61	17	4	7	33
Gostujući predavač	116	30	19	16	60

Evidentno je da je zbroj odgovora gostujućih predavača za svaku od ispitanih zemalja veći od ukupnog broja gostujućih predavača. Ovo proizlazi iz činjenice da su neki gostujući predavači u sklopu programa BGP (+) posjetili nekoliko zemalja, te se stoga takve posjete računaju u sklopu izračuna za svaku zemlju u kojoj su predavači gostovali. Razlika između broja odgovora gostujućih profesora (116) i broja odgovora gostujućih profesora prema svakoj zemlji (125) nije velika u relativnom iznosu (manje od 10% od ukupne veličine uzorka).

Upitnici

Dva tipa upitnika su sačinjena za dvije skupine ispitanika. To je urađeno na bazi opisa projekta s fokusom na očekivane rezultate projekta i indikatore napretka. U pitanjima koja su bila fokusirana na ocjenu BGP Programa (Dio 2) se tražilo od ispitanika da odgovore koristeći skalu od 1 do 4, pri čemu je bila ponuđena i peta opcija “ne znam”, kako bi ispitanici izabrali jednu od četiri opcije samo ukoliko su sigurni da znaju odgovor na pitanje.

Rezultati

Rezultati su analizirani korištenjem opisne statistike i ukazuju na pozitivan utjecaj programa kako na poboljšanje kvalitete tako i na unapređenje suradnje. Ispitivanje provedeno među gostujućim predavačima i institucijama domaćinima je potvrdilo očekivane rezultate programa. S obzirom da su Bosna i Hercegovina i Srbija imale najveće uzorke, za ove zemlje su provedene dodatne analize, koje su, općenito govoreći, u skladu sa sveukupnim rezultatima.

Od 116 ukupno ispitanih gostujućih predavača, 70% njih su bili muškarci, a 30% žene; više od pola su bili u starosnoj dobi između 30 i 50 godina starosti: 18% njih su bili u pedesetim godinama, a 15% u šezdesetim godinama, dok je 3-6% bilo ispod 30 godina ili iznad 70 godina starosti. Većina živi u SAD (22%), zatim u Austriji (16%) i Njemačkoj (15%). Ostali gostujući predavači dolaze iz Švedske, Francuske, Ujedinjenog Kraljevstva, Australije, Južne Koreje i ostalih zemalja.

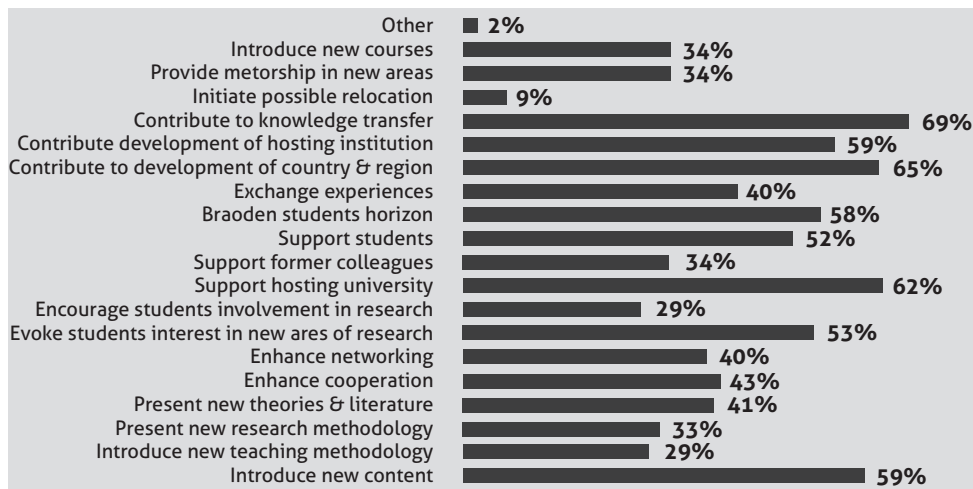
Zanimljivo je da je dvoje ispitanika među gostujućim predavačima navelo da žive na Kosovu, a jedan u Bosni i Hercegovini, što znači da su se oni vratili u zemlju svoga porijekla.

Generalni rezultati provedene ankete

Gostujući predavači u sklopu BGP programa su najčešće ostajali u zemlji domaćinu od 1 do 3 tjedna (96%), što je u skladu s očekivanjem da migranti preferiraju kraće boravke, jer tako mogu lakše uskladiti obveze koje imaju u svojim zemljama odredišta. Međutim, potrebno je istaći da se nizak postotak dužih boravaka do četiri mjeseca (2%) može djelomično pripisati kraćem periodu implementacije ove vrste aktivnosti (tijekom posljednje 3 godine programa). Institucije domaćini su izvijestile o većim postocima dužih boravaka gostujućih predavača. Produženi boravci gostujućih predavača u trajanju više od 3 tjedna, koji su uključivali predavanje i mentorski rad, su išli sve do 30%, što je zabilježeno u Bosni i Hercegovini, te 15% u Srbiji, a sveukupno gledano ovu aktivnost je iskoristilo 23% institucija domaćina.

Više od 50% gostujućih predavača je ponovilo svoje posjete, a 7% njih je imalo više od sedam posjeta. Što se tiče institucija domaćina, skoro 70% njih je izvijestilo da su bili domaćini više od jednom gostujućem predavaču. Stoga se može zaključiti da je s obje strane postojao interes za suradnju. Na pitanje o planovima da se trajno vrate u zemlju porijekla, samo 36% emigranata je odgovorilo da nemaju takve planove, 19% njih je odgovorilo da su planirali povratak, a 44% njih je reklo da će razmotriti tu opciju. Najzanimljiviji je primjer Kosova, gdje je 53% ispitanika odgovorilo da se ima namjeru vratiti u domovinu, 42% je odgovorilo sa “možda”, a samo 5% je odgovorilo da se nema namjeru vratiti. Prema dodatno prikupljenim podacima, više od 20 znanstvenika koji su učestvovali u ovom programu se vratilo na Kosovo nakon implementacije BGP (+) programa i posjeta koje su imali unutar tog programa. Ovo je impresivan rezultat, premda se zasluga ne može pripisati isključivo ovom programu s obzirom da postoji mnogo drugih faktora koji su na to mogli utjecati.

Glavni razlog za učešće gostujućih predavača u ovom programu je da doprinesu prijenosu znanja (pogledati grafikon 1 ispod). Ovo automatski prati njihova želja da doprinesu razvoju, kako u domovini tako i u regiji te da pruže pomoć instituciji domaćinu. Samo mali postotak ispitanika (9%) je odabrao odgovor “radi iniciranja moguće relokacije”. Ovakav rezultat ide u prilog tvrdnji da su znanstvenici koji su emigrirali više zainteresirani da pridonesu razvoju svojih zemalja kroz cirkulaciju mozгова nego da koriste programe poput BGPja kao kanal za njihovo ponovno etabliranje u domovini.

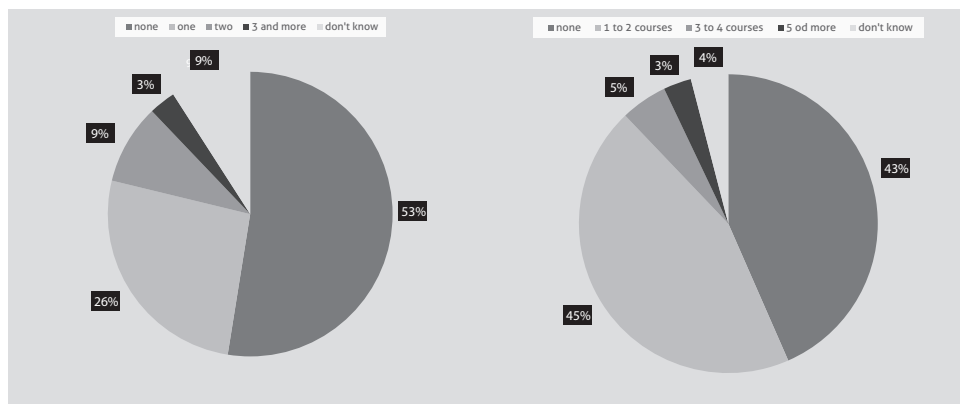
Grafikon 1: Razlozi gostujućih predavača da učestvuju o ovom programu

Kod domaćih institucija najčešći razlozi za učešće u programu su uvođenje novog sadržaja u postojeće nastavne planove i programe i razmjena iskustava, što je praćeno davanjem doprinosa prijenosu znanja, unapređenju suradnje i želji da se potakne zanimanje studenata za nova područja istraživanja. Barem 55% institucija koje su bile predmet ove ankete je navelo upravo ove razloge. Glavni motiv institucija domaćina iz Srbije za učestvovanje u programu je bilo uvođenje novog nastavnog plana i programa (kao i u sveukupnoj analizi), dok je u Bosni i Hercegovini glavni razlog učešća u programu bio uvođenje novih predmeta (čime su se više fokusirali na modifikaciju nastavnih planova i programa).

Poboljšanje kvaliteta

Grafikoni ispod pokazuju značajan angažman gostujućih predavača u procesu razvoja nastavnih planova i programa. Grafikon 2 pokazuje da je skoro 40% ispitanih gostujućih predavača dalo podršku razvoju novih studijskih programa i, kao što se očekivalo, procenat gostujućih predavača koji su učestvovali u razvoju novih predmeta je bio čak znatno veći (iznad 50%), kao što je prikazano na Grafikonu 3 ispod. Značajno je istaći da je u oba slučaja 3% ispitanih gostujućih predavača pomoglo razvoju tri i više studijskih programa i pet i više predmeta. Ovi rezultati su dokaz da utjecaj angažmana znanstvenika iz emigracije prevazilazi njihove osnovne aktivnosti gostujućih predavača, naročito kada se uzme u obzir (što je i istakao jedan od ispitanika) da je jako teško promijeniti ili modificirati nastavne planove i programe¹. Na pitanje o njihovom generalnom angažmanu u procesu razvoja nastavnog plana i programa, njih 60% je odgovorilo da je to

bio umjeren angažman. Odgovori institucija domaćina su bili u skladu s ovim rezultatima, uz neke manje devijacije.

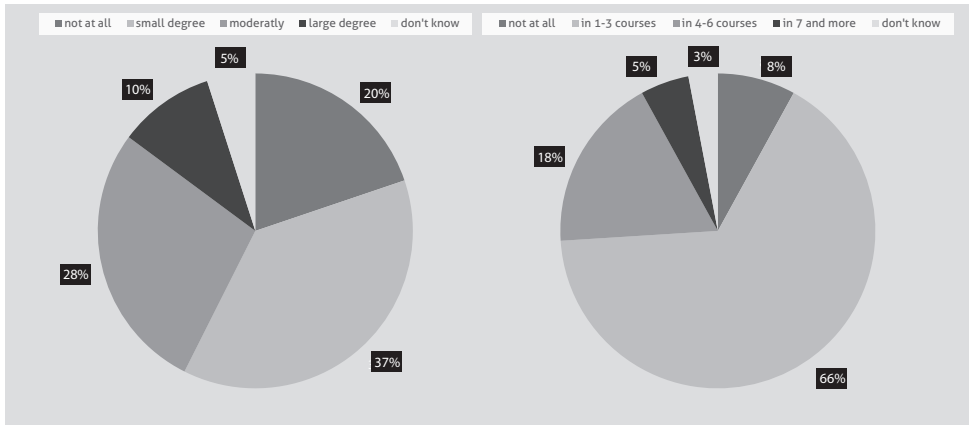

Grafikon 2: Pomoć u razvoju novih studijskih programa-prema odgovornim gostujućih predavača

Grafikon 3: Učešće u razvoju novih kurseva-prema odgovorima gostujućih predavača

Više od 75% institucija domaćina je odgovorilo da su gostujući predavači učestvovali u procesu razvoja ili modifikacije nastavnih planova ili programa (pogledati Grafikon 4). Štoviše, u ogromnom broju slučajeva program BGP(+) je uticao na uvođenje interaktivnih metoda podučavanja (rasprave, prezentacije itd.) u institucije domaćina, kako je to prikazano na Grafikonu 5. U 70-80% slučajeva, predavači iz institucija domaćina su usvojili metode koje su koristili gostujući predavači.

¹Općenito govoreći, uvođenje novih sveučilišnih predmeta, kao i modificiranje postojećih izvan određenih granica, zahtijeva ponovnu akreditaciju studijskog programa. Također, sve promjene koje se rade unutar nastavnih planova i programa zahtijevaju značajne administrativne napore, s obzirom da je nekoliko sveučilišnih jedinica uključeno u taj proces (obično institut/odsjek, ured rektora, senat).

Grafikon 4: Učešće u razvoju nastavnih planova-prema odgovorima institucija domaćina

Grafikon 5: Uvođenje inetraktivnih metoda-prema odgovorima institucija domaćina

Skoro 40% institucija domaćina je odgovorilo da su gostujući predavači imali značajan utjecaj na povećanje zanimanja studenata za međunarodnu razmjenu, dok je njih 39% odgovorilo da je postojao isti takav utjecaj na povećanje zanimanja studenata za istraživačke aktivnosti. Nitko od ispitanika ne smatra da gostujući predavači nisu imali nikakav utjecaj na povećanje zanimanja studenata za međunarodnu razmjenu, dok 2% ispitanika misli da nisu imali nikakav utjecaj kad je u pitanju zanimanje studenata za istraživačke aktivnosti. U dodatnim komentarima ispitanici su napisali da je utjecaj bio ogroman i značajan.

S jedne strane, razlog tome je što su gostujući predavači podigli stupanj samopouzdanja kod studenata u vezi s njihovom konkurentnošću na europskom/međunarodnom tržištu, a s druge strane, razlog se može tražiti u tome što su gostujući predavači povezali studente sa vlastitom mrežom kontakata i upoznali ih s različitim mogućnostima akademske mobilnosti.

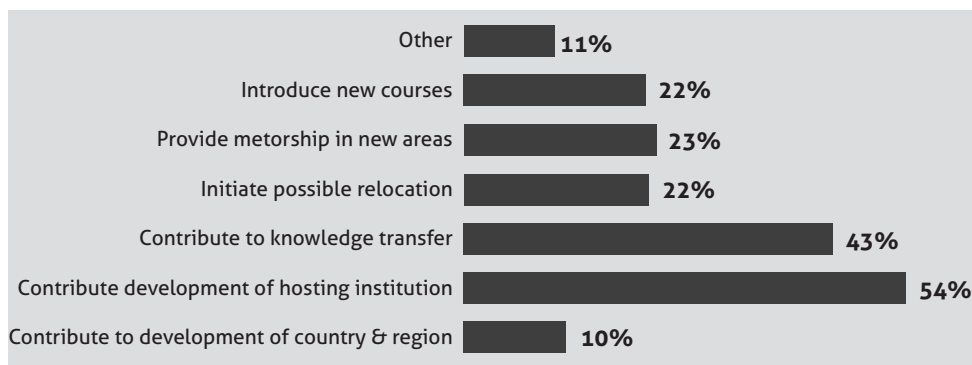
Negativni komentari su se odnosili na političke (pitanje viza) i institucionalne probleme (početna faza primjene bolonjskih načela) koji su identificirani kao prepreke za povećanje međunarodne mobilnosti studenata. U vezi sa zanimanjem za istraživački rad, istaknuto je da su pod utjecajem gostujućih predavača studenti bili ohrabreni da izrađuju vlastite projekte, provode istraživačke projekte u suradnji a gostujućim predavačima, upoznaju se s istraživačkim područjima koja su manje razvijena u instituciji domaćina, te su samim time bili u stanju definirati svoje konkretne istraživačke interese. Dalje, 95% ispitanih institucija je odgovorilo da su gostujući predavači imali pozitivan utjecaj na opredijeljenost studenata da nastave svoje obrazovanje na postdiplomskom i doktorskom studiju (mali utjecaj

3%, umjeren utjecaj 30%, veliki utjecaj 62%). U skladu s ovim rezultatima, više od 90% anketiranih gostujućih predavača smatra da su imali pozitivan utjecaj na interes studenata za istraživanje.

Bitan doprinos znanstvenika emigranata je bio u poboljšanju ponude institucija domaćina kroz pristup ekspertizi oblasti koje do tada nisu bila obuhvaćene. Gostujući predavači koji su posjetili samo jednu instituciju (84%) su ponudili predavanja/mentorstvo iz novih oblasti, koje nisu do tada nisu pokrivala institucije domaćina. Većina predavača koja je gostovala u više od jedne institucije (više od 90%) je u nekoliko slučajeva ponudila mentorstvo/predavanja iz područja koja do tada nisu bila pokrivena, dok je njih 16% to uvijek nudilo. Također, 41% ispitanih gostujućih predavača (njih 32) koji su posjetili samo jednu instituciju su istakli da su nastavili pružati mentorske usluge kao savjetnici na izradi teza u institucijama domaćinima gdje su boravili kao gostujući predavači. Skoro 30% (12 predavača) koji se gostovali u nekoliko institucija su pružili usluge mentorstva u nekoliko institucija, a njih 16% (7 predavača) su usluge mentorstva pružili u većini institucija koje su posjetili. Ovo je vrlo važan nalaz s obzirom da ukazuje na nastavak opredijeljenosti dijela znanstvenika emigranata za poboljšanje ponude institucije domaćina. I ako se ova mentorstva provode na neformalan način, ili ako gostujući predavači imaju samo ulogu komentora, studentima se ipak pruža trajna mogućnost istraživanja novih oblasti

Razvoj suradnje

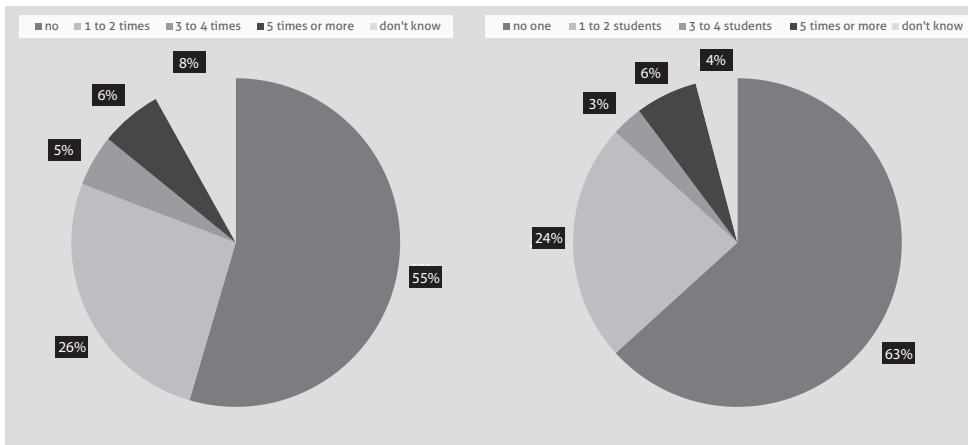
Sve institucije planiraju nastaviti suradnju preko sličnih projekata (follow-up projekti), dok je njih 80% izvijestilo da su uspostavili trajnu suradnju sa gostujućim predavačima. Nešto manji postotak (90%) gostujućih predavača je planirao nastaviti daljne aktivnosti (follow-up aktivnosti) sa institucijama koje su posjetili, kako je to navedeno u Grafikonu 6 dolje.

Grafikon 6: Planirane popratne aktivnosti migranata

Više od 60% gostujućih predavača je navelo da su već imali suradnju sa institucijama domaćinima na ostalim projektima, mimo projekta BGP(+), dok je njih 10% surađivalo na tri ili četiri projekta. Štoviše, više od 50% ispitanika je navelo da je iniciralo barem jednu suradnju institucije domaćina s nekom drugom institucijom. Ovo je još jedan pokazatelj da su gostujući predavači u instituciji domaćinu imali i ulogu uspostavljanja suradnje, što predstavlja jedan od glavnih faktora u procesu institucionalnog razvoja.

Dalju potvrdu o kontinuiranoj suradnji između gostujućih predavača i institucije(a) domaćina možemo naći u podacima predstavljenim u grafikonima 7 i 8. Jako je značajno da je više od 35% anketiranih gostujućih predavača navelo da su institucije gdje su oni trenutno angažirani pozvalo i ugostilo predavače iz institucije(a) u kojima su oni prethodno bili gostujući predavači. Gotovo 90% ispitanika je navelo da oni i dalje surađuju s nekim predavačima iz institucije domaćina. Dalje, 65% znanstvenika koji su gostovali u samo jednoj instituciji su naveli da su uspostavili dugoročnu suradnju sa institucijom domaćinom, dok je 18% onih koji su posjetili nekoliko institucija izvijestilo da su rijetko uspostavili takvu suradnju, 55% često, a 23% uvijek. Više od 30% gostujućih predavača je izjavilo da su bili domaćini studentima iz lokalnih institucija gdje su oni bili gostujući predavači. U 6% slučajeva, više od pet studenata je uzelo učešća u nekoj vrsti razmjene (npr. posjete radi istraživačkog rada, ljetna škola ili slično).

Grafikon 7: Posjete lokalnih predavača instituciji gostujućeg predavača-prema odgovorima gostujućih predavača

Grafikon 8: Posjete studenata instituciji gostujućeg predavača-prema odgovorima gostujućih predavača

Prema odgovorima koje su dale institucije domaćini, nakon posjete gostujućih profesora u sklopu programa BGP(+), u gotovo 60% odgovora predavači iz

institucije domaćina su naveli da su imali priliku izrađivati studiju ili ići u studijsku posjetu u instituciju gostujućeg predavača. U skoro 50% slučajeva studenti iz institucije domaćina su bili uključeni u neku vrstu razmjene (posjeta u svrhu istraživanja, ljetna škola ili slično) sa institucijom gostujućeg predavača. U onim primjerima gdje nije došlo do razmjene institucija domaćin je kao razlog navela nedostatak financijskih sredstava ili organizacijskih kapaciteta. Ova važna činjenica pokazuje gdje je potrebno vršiti poboljšanja, te da se ona mogu zasigurno ostvariti kroz nove programe Europske komisije o mobilnosti u visokom obrazovanju, kao i kroz reforme koje treba provesti na sveučilištima zemalja koje su učestvovala u ovom ispitivanju.

Zaključci

Svjetska komisija za međunarodne migracije (*The Global Commission on International Migration*) (GCIM) u svom izvješću iz 2005.godine zaključuje da “stara paradigma trajnog prebivališta migranata progresivno ustupa mjesto privremenim i cirkularnim migracijama”, te preporučuje državnim i međunarodnim organizacijama da “formuliraju politike i programe koji će maksimizirati utjecaj razvoja na povratak i cirkularnu migraciju” (pogledati GCIM, 2005: 31). Program BGP(+), koji je već 2002. godine bio uspostavljen u skladu s ovom preporukom, je potvrdio da povećana cirkulacija mozgova doprinosi razvoju zemalja Zapadnog Balkana.

Rezultati ovog istraživanja ukazuju na pozitivan efekt koji imaju gostujući predavači u sklopu programa BGP(+), kako na poboljšanje kvalitete tako i na unapređenje međunarodne suradnje. Također, rezultati pokazuju da su i migranti i institucije domaćini zainteresirani za nastavak i širenje obima suradnje. Ovo istraživanje pokazuje da zemlje Zapadnog Balkana imaju potencijal dijaspora kao i potrebu da iskoriste ovaj instrument za ostvarenje napretka u sektoru visokog obrazovanja. Ovakav vid programa je bio prvi korak u procesu izgradnje čvršće suradnje sa dijasporom; međutim, moraju se ispuniti dodatni preduvjeti kako bi se potpuno omogućila cirkulacija mozgova, poput akademskih sloboda i većih ulaganja u istraživanje i razvoj. Neophodan je veći angažman vlada Zapadnog Balkana kako bi se stvorili navedeni uvjeti i iskoristili potencijali njihovih dijaspora.

Literatura

- Benhabib, J. and Spiegel, M.M. 1994. *The Role of Human Capital in Economic Development. Evidence from Aggregate Cross-Country Data*. Journal of Monetary Economics, 34, pp. 143-173.
- Brown, M. 2000. *Using the Intellectual Diaspora to Reverse the Brain Drain: Some Useful Examples*. In Tapsoba, S.J., Kassoum, S., Houenou, P.V. One, B. Sethi, M and Ngu, J (eds). *Brain Drain and Capacity Building in Africa*. Joint publication of the Economic Commission for Africa, the International Development Research Centre, and the International Organisation for Migration. Available at: <www.uneca.org/eca_resources/conference_reports_and_other_documents/brain_drain/word_documents/brown.doc>
- Docquier, F and Rapoport, H. 2011. *Globalisation, Brain Drain and Development*. Discussion Paper Series 5590. Institute for the Study of Labour (IZA).
- Eurostat. 2014. *Gross Domestic Expenditure on R&D as a Percentage of GDP* [Internet] Available at: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=t2020_20> [Accessed 30 September 2014].
- Gaillard, J and Gaillard, A. 1997. *The International Mobility of Brains: Exodus or Circulation*. *Science Technology and Society*, 2, pp. 195-228.
- Global Commission on International Migration (GCIM). 2005. *Migration in an Interconnected World: New Directions for Action*.
- Gibson, J and McKenzie, D. 2010. *The Economic Consequences of "Brain Drain" of the Best and Brightest: Microeconomic Evidence from Five Countries*. Policy Research Working Paper Series 5394. The World Bank. Development Research Group. Finance and Private Sector Development Team.
- Meyer, J.B. 2001. *Network Approach versus Brain Drain: Lessons from Diaspora*. *International Migration*, 39 (5), pp. 91-110.
- Milio, S. Lattanzi, R. Casadio, F. Crosta, N. Raviglione, M. Ricci, P and Scano, F. 2012. *Brain Drain, Brain Exchange and Brain Circulation: The Case of Italy Viewed from a Global Perspective*. Aspen Institute Italia. Available at: <[http://www.lse.ac.uk/businessAndConsultancy/LSEEnterprise/pdf/Brain-Drain-\(English\).pdf](http://www.lse.ac.uk/businessAndConsultancy/LSEEnterprise/pdf/Brain-Drain-(English).pdf)>
- Nedelcu, M. 2011. *The Romanian Scientific e-Diaspora. How an Internet-based Mobilisation of Romanian Scholars Abroad Impacts on Change at Home*. In Polovina, N and Pavlov, T (eds). *Mobility and Migration of Professionals. Personal and Social Gains and Losses*. Belgrade: Group 484 Centre for Migration and Intercultural Studies, Institute for Educational Research.
- Pozzi, A. 2011. *Razvojni potencijal BiH dijaspore (Development potential of Bosnian and Herzegovinian Diaspora)*. Report produced by the Youth Employment and Retention Programme (YERP), January.
- Stankovic, M. Angelova, B. Janeska, V. Stankovic, B. 2013. *Science and Innovation Policy in Southeast Europe: Brain Drain as Brain Gain*. *International Journal Technological Learning, Innovation and Development*, 6 (3), pp. 262-282.

Esmeralda Shehaj

Univerzitet u Tirani, Albanija

Nermin Oruč

Međunarodni Univerzitet Sarajevo, Bosna i Hercegovina

MIGRACIJE KAO JEDAN OD SISTEMA SOCIJALNE ZAŠTITE: ANALIZA EFEKATA DOZNAKA IZ INOZEMSTVA NA SIROMAŠTVO I NEJEDNAKOST U ALBANIJI I BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

O efektima novčanih doznaka iz inozemstva na nivo siromaštva i nejednakosti u zemljama koje su primatelji doznaka rađena su intenzivna istraživanja; ipak, suprotni nalazi različitih studija omogućavaju samo empirijski zaključak. Dodatno pitanje je – mada ono do sada nije bilo šire razmatrano – dinamika ovih efekata, a posebno prepoznavanje promjena u uvjetima zemalja iz kojih se doznake šalju kao i onih koje doznake primaju. Nedavna globalna ekonomska kriza nudi jedinstvenu priliku da se ova dinamika istraži, pošto je proizvela istovremene efekte i na zemlje koje šalju i zemlje koje primaju doznake. U ovom radu razmatraju se efekti koje su doznake imale na siromaštvo i nejednakost, kako prije tako i tokom krize u Albaniji i Bosni i Hercegovini (BiH). Cilj je da se iznađu dokazi o efektima koje doznake imaju na siromaštvo i nejednakost, te da se prikaže dinamika takve situacije na osnovu podataka za dvije evropske zemlje koje primaju najviše doznaka. U svrhu empirijske analize obavljena su dva ciklusa anketa o potrošnji domaćinstava: jedan prije krize (za Albaniju 2008, a za BiH 2007. godine), a drugi tokom krize (za Albaniju 2012, a za BiH 2011. godine). U BiH je siromaštvo ocijenjeno procjenom probit regresije determinanti vjerovatnoće siromaštva. Rezultati ukazuju da doznake nisu doprinijele promjenama statusa domaćinstava u pogledu siromaštva, kako prije tako ni nakon krize. Efekat doznaka na siromaštvo u Albaniji i na nejednakost u obje zemlje analiziran je poređenjem stopa siromaštva i Gini koeficijentata za realnu potrošnju domaćinstava u odnosu na stope siromaštva, te Gini koeficijente za potrošnju kakva bi bila da doznaka nije bilo. Prvo je urađena simulacija potrošnje domaćinstava bez doznaka tako što je izvršena regresija potrošnje domaćinstava po članu bez doznaka na temelju

skupa konvencionalnih opisnih varijabli. Zatim je ova regresija potrošnje primijenjena da bi se projicirala potrošnja što bi je domaćinstva koja primaju doznake imala u slučaju da nisu primala doznake. Posljednji korak bio je da se uporede stope siromaštva za slučaj Albanije i Gini koeficijenti za realnu potrošnju i za simulirane nivoe potrošnje za svaku godinu tokom ova dva perioda u obje zemlje. Viši Gini koeficijent kod simulirane serije podataka navodi na zaključak da su doznake smanjivale nejednakost 2007, a povećavale je 2011. godine, što dalje upućuje na različite efekte doznaka na nejednakost prije i tokom krize. Nalazi izneseni u ovom radu doprinose boljem razumijevanju statičkih i dinamičkih efekata doznaka na siromaštvo i nejednakost u zemljama koje su primatelji doznaka. Ovi rezultati pružaju uvid u migracije kao važan mehanizam socijalne zaštite i u Albaniji i u BiH, kao i njihov efekat na socijalnu zaštitu domaćinstava u tim zemljama.

Ključne riječi: doznake, siromaštvo, nejednakost i ekonomska kriza.

UVOD

Već više desetljeća široko je prihvaćeno mišljenje da migracije mogu imati različite pozitivne efekte na razvitak zemalja iz kojih migranti odlaze, uključujući i efekte redistribucije prihoda kroz privatne transfere. Od Starkovog rada (1991) migracije se promatraju kao kolektivna odluka u čijem donošenju diverzifikacija rizika predstavlja jedan od najbitnijih faktora. Shodno tome, migracija funkcionira kao svojevrsan sistem socijalne zaštite za porodice koje u njoj sudjeluju i rezultira transferima prihoda unutar domaćinstava. Uloga ovih transfera opširno je obrađivana u postojećoj stručnoj literaturi o migracijama; međutim, suprotni empirijski rezultati, kao i nedavna globalna ekonomska kriza stvorili su potrebu za prikupljanjem novih činjenica o ulozi doznaka kao sistema socijalne zaštite. Pošto je globalna ekonomska kriza pogodila i javne i privatne transfere domaćinstvima, iako iz različitih razloga, ova je tema postala još značajnija. Doznake iz razvijenijih u manje razvijene zemlje smatraju se jednim od glavnih mehanizama transmisije tekuće globalne ekonomske krize (v. Ratha i Sirkeci, 2010). Smanjeni prilivi doznaka (kao privatnih transfera) mogli su imati velike negativne učinke na kvalitet života domaćinstava koja su i prije krize bila uveliko ovisna o tim transferima. Ovo može objasniti i promjenu u nivou siromaštva i prihodovne nejednakosti u nekoj zemlji kroz rast jaza između onih domaćinstava koja primaju ovakve transfere i onih koja ih ne primaju. U radu se razmatra ova pojava korištenjem podataka o nivou domaćinstava iz anketa koje su vršene prije i tokom krize u Albaniji i Bosni i Hercegovini (BiH): one spadaju među evropske zemlje koje primaju najviše doznaka. Kako bi se ocijenio mogući efekat krize i ukazalo na činjenice o njenom djelovanju na nejednakost u ovim zemljama, u ovom radu se mjere i poredi efekti koje je primanje doznaka imalo na siromaštvo

i nejednakost prije i tokom krize.

O efektima doznaka na siromaštvo i nejednakost vršeno je mnogo istraživanja; međutim, dostupni empirijski nalazi ne daju jasan odgovor je li taj efekat pozitivan ili negativan, posebno što se tiče nejednakosti. S jedne strane, ima elemenata koji podržavaju viđenje da se doznake obično šalju bogatijim porodicama, koje su u boljem položaju da snose troškove migracije i stoga one povećavaju siromaštvo i nejednakost. S druge strane, nekoliko studija je podržalo hipotezu da migranti dolaze iz nižih slojeva po raspodjeli prihoda i stoga doznake upućene takvim porodicama smanjuju siromaštvo i nejednakost. Shodno tome, svako razmatranje efekata transfera na redistribuciju prihoda domaćinstava ostaje čisto empirijsko pitanje. Povrh toga, još nema empirijskih pokazatelja efekta sadašnje krize na siromaštvo i nejednakost u vidu podataka o promjenama u iznosima ovih transfera. Stoga ovaj rad teži da ponudi značajan empirijski doprinos daljoj raspravi o uzrocima različitih trendova uočenih nedavno kad se govori o siromaštvu i nejednakosti.

Brojne su studije o učinku koji doznake imaju na siromaštvo, ali sa različitim rezultatima. To je posljedica korištenja različitih metodologija i razlika u karakteristikama promatranih zemalja. Jedan od najprikladnijih pristupa korišten da se procijeni ovaj učinak je izrada alternativnih scenarija. Ove studije pokazale su da ima pokazatelja koji navode da, u načelu, doznake rezultiraju smanjenjem siromaštva; međutim, procjene učinka variraju u vrlo velikom rasponu.

Adams je istraživao učinak doznaka na siromaštvo u Gvatemali (2004.) i Gani (2006. i 2008.¹). Nalazi istraživanja ukazuju da se migranti biraju nasumično iz date populacije i da stupanj smanjenja siromaštva ovisi o tipu doznaka: da li su interne ili međunarodne. U studiji o Gani, koja je rađena 2004. godine, procijenjeno je da su međunarodne doznake povećale udio ljudi koji žive u siromaštvu za gotovo 16 procenata, ali da su smanjile dubinu i jačinu siromaštva za 3, odnosno 35 procenata. S druge strane, rezultati studije iz 2008. godine ukazuju da su međunarodne doznake dovele do smanjenja po sva tri pokazatelja siromaštva. Ovaj obrazac rezultata važi i za Gvatemalu, gdje je procijenjeno da su međunarodne doznake uzrokovale povećanje indeksa broja siromašnih za oko 2 procenta, ali da su smanjile jaz i jačinu siromaštva za 13, odnosno 22 procenata.

Acosta i drugi (2007.) procjenjivali su efekte međunarodnih migracija i doznaka na smanjenje siromaštva u jedanaest zemalja Latinske Amerike. Rezultati ukazuju da je prisutna selektivnost.

¹Kao koautor sa Cuecuechom i Pageom.

Kad je riječ o učincima koje migracije i doznake proizvode na indeks broja siromašnih, rezultati su heterogeni od jedne zemlje do druge. Načelno se čini da je učinak ograničen; međutim, oni su pronašli slučaj gdje doznake ili nisu utjecale na stopu siromaštva ili su je čak neznatno povećale. Primjenom iste metodologije, Benedictis i drugi (2008.) su koristili podatke iz objedinjene baze podataka, stvorene od ankete među Filipincima koji žive u inozemstvu i ankete o prihodima i rashodima porodica iz 2003. za procjenu efekta doznaka na siromaštvo na Filipinima. Ovi rezultati navode na zaključak da doznake ne utječu uvijek na indeks broja siromašnih, te da je učinak ograničen čak i kad to jeste slučaj.

Brown i Jimenez (2007.) su radili sličnu studiju za Fidži i Tongu, uz pretpostavku da “nema selektivnosti“. Uz korištenje ankete o domaćinstvima za ove otoke iz 2005. godine, oni su ustanovili da se na Fidžiju indeks broja siromašnih smanjio za 11 procenata, a na Tongi za 41 procenat; na ovim otocima koeficijent jaza siromaštva smanjio se za 17, odnosno 58 procenata.

Isti autoru vratili su se istraživanju učinaka migracija i doznaka na siromaštvo na Tongi 2008. godine, kada su, uz prilagodbu za pristrasnost izbora, utvrdili da su doznake imale znatan efekat na smanjenje siromaštva.

Gubert i drugi (2010.) su procjenjivali učinak doznaka na siromaštvo u Maliju, uz korištenje nacionalno reprezentativne ankete o potrošnji domaćinstava rađene 2006. godine. Oni su otkrili da se, po scenariju „bez doznaka“, indeks broja siromašnih povećava za oko 2,4 do 5 procentnih poena, s velikim razlikama između ruralnih i urbanih sredina i različitih regija. Nešto skorije, Beyenne (2011.) je procjenjivao učinak međunarodnih doznaka na siromaštvo u Etiopiji, uz korištenje podataka etiopske urbane socio-ekonomske ankete. Rezultati su pokazali da doznake bliskih rođaka poboljšavaju indeks broja siromašnih za 92 procenta, jaz siromaštva za 96 procenata, a jačinu siromaštva za oko 98 procenata. Ovo ukazuje da doznake pomažu većini siromašnih domaćinstava koja ih primaju da izbjegnu siromaštvo, te da uvećavaju prihode drugih koji su još siromašni.

Pokazatelji o učinku koji doznake proizvode na nejednakost daju nejasnu sliku. Neke studije pokazuju da doznake smanjuju prihodovnu nejednakost (Oberoi, Prasad i Sardana, 1989; Guest, 1998; Taylor i Wyatt, 1996.), dok drugi nude dokaze da doznake imaju efekat povećanja nejednakosti (v. Barham i Boucher, 1998). Milanović (1987.) je ustanovio da su doznake uvećale nejednakost u Jugoslaviji. U studiji domaćinstava u ruralnom Egiptu, Adams (1989.) je pronašao pokazatelje za negativne učinke međunarodnih migracija. Isti autor je pisao o neutralnom efektu u slučaju ruralnog Pakistana (Adams, 1992.).

S druge strane, Barham i Boucher (1998.) su ustanovili da su doznake, ako se tretiraju kao egzogene, dovele do smanjenja nejednakosti u Nikaragvi. Taylor i Wyatt (1996.) su ustanovili da se doznake gotovo ravnomjerno raspodjeljuju među svim prihodovnim skupinama u ruralnom Meksiku, što dovodi do zaključka da je njihov efekat na nejednakost neutralan. Stark, Taylor i Yitzhaki (1986. i 1988.), u analizi dinamike migracija i doznaka, ukazuju da krivulja njihove distribucije vjerojatno ima “zvonoliki” oblik. U prvoj fazi, ograničenja likvidnosti i inicijalna visoka cijena migracija potiče bogatija domaćinstva na migraciju i time dovodi do povećanja prihodovne nejednakosti. Ipak, kasnije uloga migrantskih mreža doprinosi smanjenju troškova migracija, koje onda postaju pristupačne za siromašnije porodice. Njihovo sudjelovanje u međunarodnim migracijama smanjuje prihodovnu nejednakost. Adams (1991.) je istraživao vezu između međunarodnih doznaka i prihodovne nejednakosti u tri sela u ruralnom Egiptu i ustanovio je da postojanje negativnog efekta ovog tipa doznaka po prihodovnu nejednakost. Empirijski pokazatelji dati kod Anyanwua (2011.) otkrivaju pozitivnu vezu između međunarodnih doznaka i prihodovne nejednakosti na afričkom kontinentu.

Cilj ovog rada je da procijeni i uspoređi učinke međunarodnih doznaka na stope siromaštva i nejednakosti u Albaniji i Bosni i Hercegovini. U narednom odjeljku prezentirane osnovne informacije o općim karakteristikama migracija i doznaka u ove dvije analizirane zemlje predstavljaju koristan uvod u dalju analizu. Slijedi odjeljak 3, gdje se opisuju podaci i metodološki pristup primijenjen za istraživanje efekata doznaka na siromaštvo i prihodovnu nejednakost. U odjeljku 4 izloženi su rezultati ekonometrijskih procjena ovih modela. Posljednji odjeljak sadrži zaključak, za glavnim nalazima analize i listom preporuka za politike.

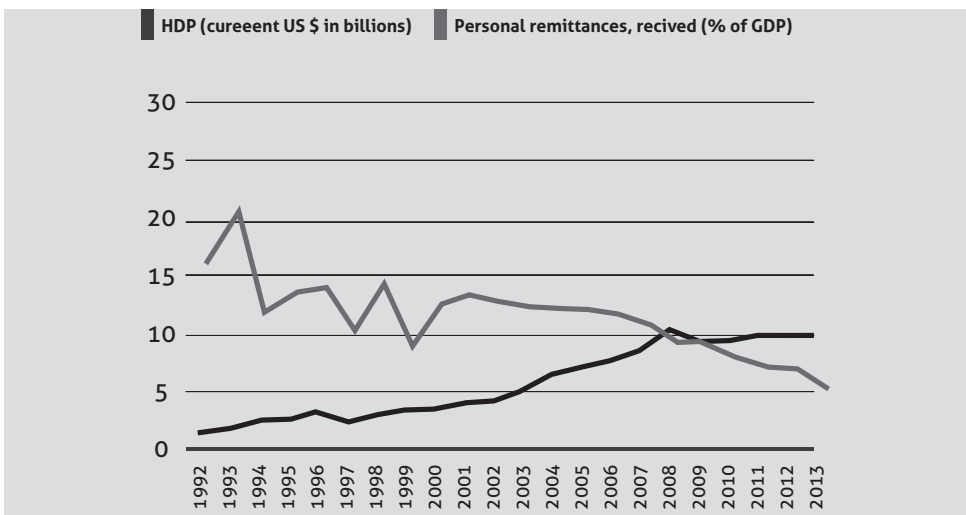
OSNOVNE INFORMACIJE

Migracije i doznake u Albaniji

Iako su migracije u Albaniji načelno pojava s dugom historijom, stope migracija su uveliko porasle kada se zemlja otvorila. Glavni uzrok su bile političke promjene, ali migracije su dodatno intenzivirane i zbog ekonomskih uvjeta u zemlji. Procjene Svjetske banke ukazuju da je 2010. godine 45% Albanaca živjelo u inozemstvu. Veliki međunarodni migracioni tokovi u postkomunističkom periodu bili su praćeni znatnim prilivom doznaka. Procjene ukazuju da su 2006. godine doznake dosegle 937,2 miliona eura, što je predstavljalo 13 procenata BDP-a zemlje i bilo skoro 3,6 puta više od neto stranih direktnih ulaganja (DSU) (Banka Albanije, 2007).

Iznos doznaka dosegao je vrhunac 2007. godine, ali je počeo opadati 2008. zbog globalne financijske krize. Međutim, doznake su i dalje predstavljale značajan dio BDP-a zemlje i tako su nastavile služiti kao koristan izvor deviza i jaka podrška privredi zemlje. S izuzetkom 2010. godine, doznake su ostale više od nivoa DSU. Kako se vidi na slici 2.1, doznake se stalno smanjuju od 2008. godine, i u procentima BDP-a dosegle su najniži nivo od 6,3 procenata 2013. godine. Pa ipak, samo dio ovog smanjenja može se pripisati globalnoj financijskoj krizi; moguće je da su i drugi razlozi, kao što su ponovno spajanje porodica i tipičan životni ciklus doznaka, imali utjecaja.

Slika 2.1: BDP i doznake kao procenat BDP u Albaniji, 1992-2013.

Izvor: Pokazatelji Svjetske banke

Gornja Slika 2.1 nudi određene deskriptivne statističke podatke o domaćinstvima koja jesu, odnosno nisu primatelji doznaka, kako bi se ukazalo na njihove moguće međusobne razlike, pošto se migracije (a shodno tome i primanje doznaka) smatraju selektivnim procesom. Brojke u ovoj tabeli zasnivaju se na mikro podacima uzetim iz ankete o životnom standardu u Albaniji (LSMS) iz 2008. i 2012. godine. Glavna razlika je u procentu domaćinstava koja primaju doznake. Ova razlika od oko 19 procentnih poena može se pripisati uglavnom globalnoj financijskoj krizi. Kao što se uočava iz brojki u ovoj tabeli, smanjenje procenta domaćinstava koja primaju doznake raspoređeno je podjednako po različitim karakteristikama domaćinstava. Shodno tome, bilo je manje vjerojatno da su domaćinstva čiji su nositelji (žene ili muškarci) u braku i čiji članovi pate ili ne pate od hroničnih bolesti, primali doznake 2012. godine u odnosu na 2008.

Tabela 2.1: Karakteristike domaćinstava sa aspekta primanja doznaka, Albanija

	2008			2012		
	Prima	Ne prima	Ukupno	Prima	Ne prima	Ukupno
Sva domaćinstva	912	2.687	3.599	414	6.257	6.671
%	25,3	74,7		6,2	93,8	
Tirana	120	480	600	27	621	648
%	20,00	80,00		4,2	95,8	
Obalno područje	398	601	999	168	1.768	1.936
%	39,84	60,16		8,68	91,32	
Centralno područje	255	745	1.000	173	2.786	2.959
%	27,30	72,70		5,85	94,15	
Planinsko područje	139	861	1.000	46	1.082	1.128
%	20,40	79,60		4,08	95,92	
Hronično	417	969	1.386	185	2.092	2.277
%	30,09	69,91		8,12	91,88	
Nehronično	495	1.718	2.213	229	4.165	4.394
%	22,37	77,63		5,21	94,79	
Šok	433	1.185	1.618	68	1.238	1.306
%	26,76	73,24		5,21	94,79	
Odsustvo šoka	479	1.502	1.981	346	5.019	5.365
%	24,18	75,82		6,45	93,55	
Muškarac nositelj dom.	757	2.407	3.164	310	5.517	5.827
%	23,93	76,07		5,32	94,68	
Žena nositelj domaćinstva	155	280	435	104	740	844
%	35,63	64,37		12,32	87,68	
Urbano	441	1.535	1.976	195	3.413	3.608
%	22,32	77,68		5,40	94,60	
Ruralno	471	1.152	1.623	219	2.844	3.063
%	29,02	70,98		7,15	92,85	
Udata/Oženjen	732	2.303	3.035	346	5.358	5.704
%	24,12	75,88		6,07	93,93	
Neudata/Neoženjen	180	384	564	68	899	967
%	31,91	68,09		7,03	92,97	
Osnovno	157	251	408	34	236	270

%	38,48	61,52		12,59	87,41	
Osnovno 8	346	1.019	1.365	197	2.027	2.224
%	25,35	74,65		8,86	91,14	
Gimnazija	103	504	607	119	2.092	2.211
%	16,97	83,03		5,38	94,62	
Stručna	116	453	569	30	539	569
%	20,39	79,61		5,27	94,73	
Univerzitetski i poslijedipl. nivo	68	296	364	63	1.533	1.596
%	18,68	81,32		3,95	96,05	

Kad se razmatraju varijable vezane za lokaciju, u dvije promatrane godine vjerojatnoća da će urbana domaćinstva primati doznake bila je manja nego za ruralna domaćinstva. S aspekta regionalne raspodjele, domaćinstva u priobalnoj regiji, zatim ona u centralnoj regiji primala su veći udio doznaka u usporedbi s drugim regionima, kako prije tako i tokom krize. Vjerojatnoća da će domaćinstva sa najmanje jednim članom koji pati od hronične bolesti primati doznake bila je veća. U toku dvije promatrane godine takođe je bilo vjerojatnije da će domaćinstva čiji su nositelji žene i domaćinstva čiji nositelji nisu u braku primati doznake u usporedbi sa domaćinstvima čiji su nositelji muškarci i onima čiji su nositelji u braku. Takođe je bitno uočiti da je neuvjetovana vjerojatnoća primanja doznaka bila u negativnom odnosu s nivoom obrazovanja i mjerenim nivoom obrazovanja nositelja domaćinstva, kako prije tako i tokom krize.

Migracije i doznake u Bosni i Hercegovini

Posljedica velikih prisilnih migracijskih odliva tokom ratnog perioda 1990-ih godina jeste da se BiH ubraja u vodeće zemlje po iznosu doznaka mjereno udjelom u BDP-u. Godišnji priliv međunarodnih doznaka bili su u prosjeku oko 1,6 milijardi eura, ili od 13 do 18 procenata BDP u periodu od 2002-2011. godine (podaci Svjetske banke, v. Tabelu 2.2). Ovaj priliv doznaka značajan je izvor prihoda za veliki dio stanovništva BiH. Štaviše, doznake su šest puta veće nego DSU i tri puta veće od razvojne pomoći koju je zemlja primila.

Podaci o prilivu doznaka u periodu 2002-2011. zasnovani su na procjenama Centralne banke BiH i Svjetske banke, kao što je predstavljeno u Tabeli 2.2. Kao što vidimo, Svjetska banka u načelu daje više procjene priliva doznaka nego Centralna banka BiH. Glavni razlog za ovu razliku je u različitim procjenama koje se odnose na transfere nezvaničnim kanalima. Prema Centralnoj banci BiH, oni čine 40 procenata ukupnog priliva, dok De Zwager i Gressmann (2009, str. 13)

navode da se samo 22,5 procenata doznaka šalje zvaničnim kanalima. Svjetska mreža bh. dijaspore procjenjuje da su ovi prilivi najmanje 3 milijarde, jer smatraju da se većina doznaka šalje nezvaničnim kanalima u vidu gotovinskih transfera.

Tabela 2.2: Pregled priliva doznaka u Bosnu i Hercegovinu

Godišnji priliv u mil. EUR	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Centralna banka BiH	1.006	1.009	1.185	1.186	1.262	1.417	1.289	1.069	1.027	1.047
Svjetska banka	1.131	1.297	1.536	1.514	1.645	2.001	2.028	1.950	1.697	1.524

Izvor: Centralna banka BiH, Svjetska banka

O namjeni doznaka u BiH ima malo informacija. Postojeće informacije u načelu ukazuju da se najveći dio doznaka koristi za potrošnju. Lianos (2005.) je iznio rezultate ankete s migrantima povratnicima koja je pokazala da su oni upotrijebili svoju repatriiranu štednju uglavnom za tekuću potrošnju, iako ju je veliki broj njih (22,3%) upotrijebio i za obrazovanje djece. Povrh toga, 27,8 procenata migranata povratnika odgovorila je da ova sredstva smatraju štednjom i da će je shodno tome vjerovatno kasnije koristiti u druge svrhe.

U analizi koju su De Zwager i Gressmann (2010, str. 66) zasnovali na podacima ankete koju su radili IOM/IASCI 2009. godine navodi se da većina bh. migranata doznačuje sredstva natrag u domovinu (67,3% migranata iz EU, 55,1% migranata iz bivše Jugoslavije i 63,6% migranata iz Sjedinjenih Država, Kanade i Australije). Prosječni godišnji iznos doznaka koje migranti iz EU šalju u BiH je 2.800 eura po domaćinstvu koje prima takve doznake, dok migranti iz bivše Jugoslavije šalju znatno manje, tek 1.200 eura. U prosjeku se ove doznake šalju 4,4 puta godišnje. To znači da primateljska domaćinstva doznake dobijaju u prosjeku svaka tri mjeseca. Većina (77%) pristiže nezvaničnim kanalima. Najznačajnija svrha ovih doznaka je podrška roditeljima (40%) i drugim članovima porodice (20%).

U ovom odjeljku data je analiza mikro podataka o doznakama koji su dostupni iz ankete o potrošnji domaćinstava rađene 2007. (HBS 2007.) i 2011. godine (HBS 2011), a glavni nalazi predstavljeni su u Tabeli 2.3. Glavna karakteristika tokova doznaka na mikro nivou je da je prosječan iznos doznaka koje domaćinstva primaju porastao u odnosu na period prije krize. U isto vrijeme procenat domaćinstava koja prijavljuju primanje doznaka opao je za gotovo 2 procentna poena u odnosu

na period prije krize (sa 7,7 na 5,8%). Kada se ovo uspoređi sa smanjenjem priliva doznaka na makro nivou, ovo pokazuje da je sada efekat doznaka na mikro nivou da manji broj domaćinstava prima u prosjeku veće iznose.

Tabela 2.3: Domaćinstva koja imaju odsutnog člana migranta, BiH

	Ukupan broj domaćinstava	Domaćinstva koja primaju doznake	% domaćinstava koja primaju doznake	% domaćinstava koja su prijavila odsutnog migranta	% domaćinstava čiji migranti ne šalju novac	% domaćinstava s migrantima iz uže porodice
Prije krize						
Muškarac nositelj dom.	3.538	253	7,17	11,85	n/a	n/a
Žena nositelj dom.	966	94	9,74	9,20	n/a	n/a
UKUPNO	4.504	347	7,72	1,28	n/a	n/a
Poslije krize						
Muškarac nositelj dom.	3.604	174	4,91	n/a	n/a	n/a
Žena nositelj dom.	1.008	92	9,33	n/a	n/a	n/a
Ukupno	4.612	266	5,88	n/a	n/a	n/a

Izvor: Vlastiti proračuni na osnovu ankete HBS iz 2007. i 2011.

Povrh toga, Tabela 2.3 prikazuje da su i prije i nakon krize domaćinstva čiji su nositelji žene bila značajnije zastupljena među domaćinstvima primateljima doznaka; ovo ukazuje da je vjerojatnije da doznake primaju domaćinstva čiji su nositelji žene. Godine 2007. 7,72 procenata domaćinstava primalo je doznake, uključujući tu gotovo 10% domaćinstava čiji su nositelji bile žene. Slična situacija je uočena i za 2011. godinu. Ipak, dok je ukupan broj domaćinstava koja primaju

doznake opao za gotovo 2 procentna poena, broj domaćinstava čiji su nositelji žene i koja primaju doznake opao je za manje od 0,5 procentnih poena u periodu između 2007. i 2011. godine. Ovo navodi na zaključak da su domaćinstva čiji su nositelji muškarci pretrpjela najveći pad u broju domaćinstava primatelja doznaka.

Sa aspekta teritorijalne raspodjele, uočljivo je da ruralna domaćinstva primaju veće iznose doznaka u usporedbi s urbanim domaćinstvima. Ova razlika je još uočljivija kad se radi o najbogatijim domaćinstvima. Razlog za ovo je da doznake urbanim domaćinstvima stagniraju, dok doznake ruralnim domaćinstvima rastu sve do kraja distribucije potrošnje. Uočili smo da u urbanim područjima najsiromašnija domaćinstva primaju veće iznose doznaka u usporedbi sa siromašnim domaćinstvima iz viših decila (tj. onih čija je potrošnja relativno veća). Moguće je da ovo doprinosi smanjenju urbane nejednakosti. Domaćinstva čiji su nositelji muškarci iz prve i druge kvartile primala su više doznaka u usporedbi sa odgovarajućim domaćinstvima čiji su nositelji žene, a ipak su domaćinstva čiji su nositelji žene primala više doznaka u ostalom dijelu distribucije potrošnje. Štaviše, uočili smo veliki porast iznosa doznaka koje primaju najbogatija domaćinstva čiji su nositelji žene. Sve u svemu, ovo može ukazivati da doznake pomažu u borbi protiv siromaštva za ona domaćinstva čiji su nositelji muškarci, ali da povećavaju prihodovnu nejednakost kod domaćinstava čiji su nositelji žene, pošto tu najveće iznose doznaka primaju najbogatija domaćinstva čiji su nositelji žene.

Tabela 2.4 prikazuje statističke podatke o doznakama domaćinstvima po kvartilima potrošnje. Može se uočiti da se prosječan iznos doznaka povećava od prve ka četvrtoj kvartili, iako je ovo povećanje relativno manje s približavanjem višim kvartilima. Sve u svemu, niži kvartili potrošnje primali su niže iznose doznaka, kako prije tako i nakon krize, što u načelu ukazuje da doznake mogu povećati nejednakost. Udio domaćinstava koja primaju doznake bio je veći u nižim kvartilima u usporedbi sa višim kvartilima potrošnje, što navodi na zaključak da doznake imaju bitnu ulogu u potrošnji siromašnijih domaćinstava, te da u ovom slučaju pomažu ublažavanju siromaštva.

Štaviše, može se uočiti da su u svim kvartilima zabilježena povećanja iznosa doznaka primanih prije i nakon krize. Ova povećanja su znatnija za niža dva kvartila, što ide u prilog zaključku da su doznake doprinijele smanjenju nejednakosti u ovom periodu. Takođe je uočljivo da je samo u prvom kvartilu zabilježeno povećanje (iako malo) udjela domaćinstava koja primaju doznake, dok je kod svih drugih kvartila zabilježeno smanjenje udjela domaćinstava koja primaju doznake. Ovo bi moglo predstavljati indicaciju ublažavanja siromaštva za najsiromašnija domaćinstva.

Tabela 2.4: Doznake po različitim skupinama potrošnje, BiH

	Kvartil	Prosječna potrošnja (u EUR)	Prosječna doznaka (u EUR)	% udjela doznaka u potrošnji (za dom. koja primaju doznake)	% doznaka u potrošnji (za sva dom.)	Udio domaćinstava koja primaju doznake (u %)
Prije krize	1.	3.576	1.401	29,45	2,89	7,39
	2.	6.812	2.286	37,31	2,83	8,44
	3.	10.529	3.069	32,92	2,43	8,39
	4.	19.574	3.680	19,03	1,25	6,67
Poslije krize	1.	3.096	2.579	82,54	6,22	7,47
	2.	6.488	3.264	51,06	3,10	6,15
	3.	10.456	3.339	32,39	1,86	5,81
	4.	20.291	3.565	18,39	0,72	4,08

Izvor: Ankete HBS za 2007. i 2011.

Sve u svemu, nivo potrošnje domaćinstava je neznatno niži u periodu nakon krize; međutim, distribucija ovog smanjenja nije ujednačena između siromašnih domaćinstava i onih koja to nisu. Naime, domaćinstva koja nisu siromašna zabilježila su nešto višu prosječnu potrošnju nakon krize, dok je prosječna potrošnja siromašnih domaćinstava u poslijekriznom periodu opala.

METODOLOGIJA

Efekti doznaka na siromaštvo u BiH

Efekt doznaka na siromaštvo u BiH² analiziran je primjenom pristupa koji je u stručnoj literaturi široko prihvaćen. Standardni model odrednica siromaštva proširen je uključanjem varijable za iznos doznaka koje domaćinstvo prima. Generalno gledano, ovo je u skladu sa drugim postojećim studijama ovog problema o kojima se govorilo u uvodnom odjeljku.

²U čitavom radu su podaci za svaku zemlju analizirani odvojeno i modeli primjenjivani posebno za svaku zemlju. Ipak, na obje zemlje je primijenjena ista metodologija. Jedini izuzetak je procjena siromaštva, jer je metodologija za procjenu nejednakosti primijenjena da bi se procijenilo siromaštvo u Albaniji.

Glavna regresija izgleda ovako:

$$Pr(\text{siromašni}) = c1 + c2*rod_nositelja + c3*dob_nositelja + c4*kvadrat_dobi_nositelja + c5*bračno_stanje + c6*obrazovanje_nositelja + c7*broj_članova_domaćinstva + c8*kvadrat_broja_članova_domaćinstva + c9*koeficijent_ovisnosti + c10*glavni_prihod + c11*bez_prihoda + c12*ruralni + c13*vlastita_kuća + c14*doznake + c15*indikator2011 + c16*lambda + u \quad (1)$$

Povrh toga, u svrhu analize efekata krize, podaci za obje godine su objedinjeni i indikatorska varijabla za drugu godinu uključena je u model. Pored ove inicijalne specifikacije modela, obavljena je analiza pet drugih specifikacija modela koje su uključivale specifične interakcijske članove radi mjerenja promjena u efektu specifičnih varijabli (roda nositelja domaćinstava, doznaka i lokacije) zbog krize. Ovisna varijabla “vjerojatnoća siromaštva” je indikator varijabla čija je vrijednost jednaka jedinici ako je potrošnja domaćinstva ispod 60. percentila medijana potrošnje po članu u datoj godini.

Među ostalim varijablama bili su rod (*rod nositelja domaćinstva*), starosna dob (*starosna dob nositelja domaćinstva*), nivo obrazovanja (*obrazovanje nositelja domaćinstva*) i bračni status nositelja domaćinstva. Ove varijable poprimaju vrijednost jednaku jedinici ako su ona/on u braku (*u braku*), broj članova (*broj članova domaćinstva*) i ovisnost (*koeficijent ovisnosti domaćinstva*). Korišten je i skup indikator varijabli koje poprimaju jediničnu vrijednost ako je glavni izvor budžeta domaćinstva plaća (*glavni prihod*), ako domaćinstvo ne prijavljuje nikakve prihode (*bez prihoda*), ako žive u ruralnom području (*ruralno*) i ako su vlasnici kuće u kojoj žive (*vlastita kuća*). Kvadrirani članovi su uključeni za “starosnu dob” nositelja domaćinstva i “broj članova” domaćinstva da se izoliraju posljedice nelinearnosti kod efekata koje ove dvije varijable imaju na siromaštvo.

Procjena regresije siromaštva izvršena je primjenom logit modela, pošto je ovisna varijabla binarna. Uočeni rezultati pokazuju marginalne efekte kada varijable imaju svoje srednje vrijednosti (npr. koliko se vjerojatnoća siromaštva povećava kad se starost nositelja domaćinstva poveća sa srednje vrijednosti od 47 na 48).

Efekti doznaka na nejednakost (i siromaštvo) u Albaniji

Za mjerenje potencijalnog efekta globalne ekonomske krize na siromaštvo i nejednakost u Albaniji i BiH preko smanjenog priliva doznaka primijenjena je niže opisana metodologija.

Prvo, model odrednica potrošnje po članu domaćinstva za domaćinstva bez doznaka je procijenjen primjenom slijedeće empirijske specifikacije:

$$\begin{aligned} \text{Potrošnja_po_članu} = & c1 + c2*\text{rod_nositelja_domaćinstva} + c3*\text{dob_} \\ & \text{nositelja_domaćinstva} + c4*\text{kvadrat_dobi_nositelja_domaćinstva} + \\ & c5*\text{bračno_stanje} + c6*\text{obrazovanje_nositelja_domaćinstva} + c7*\text{broj_} \\ & \text{članova_domaćinstva} + c8*\text{kvadrat_broja_članova_domaćinstva} + \\ & c9*\text{koeficijent_ovisnosti} + c10*\text{glavni_prihod} + c11*\text{bez_prihoda} + \\ & c12*\text{ruralno} + c13*\text{vlastita_kuća} + c14*\text{samo_zaposlen} + c15*\text{indikator2011} \\ & + c16*\text{lambda} + u \quad (2) \end{aligned}$$

Glavne varijable u procjenama za BiH bile su iste kao i za regresiju siromaštva, a dodata je samo jedna nova indikator-varijabla da se u modele za BiH uključi aspekt zaposlenosti nositelja domaćinstva (samozaposlen). Neovisne varijable bile su neznatno drugačije u albanskim modelima; njihove skraćenice i značenja dati su u Tabeli 2.5. Gornja regresija je rađena primjenom obične metode najmanjih kvadrata (OLS) po Heckmanovoj proceduri izbora⁸ (1979). Ova regresija potrošnje kasnije je upotrijebljena da se predvidi potrošnja domaćinstava koja primaju doznake u slučaju da ih nisu primala. Varijanca predvidivih vrijednosti iz ovog modela bila bi veoma niska, jer su one isključile sve nasumične činioce koji utječu na potrošnju domaćinstava. Prema tome, da bismo ih učinili usporedivim sa originalnim podacima o potrošnji, dodajemo im jednu nasumičnu komponentu. Ovo je niz izvučen iz normalne distribucije sa srednjom vrijednošću i standardnom devijacijom koje su jednake residualnim odstupanjima iz regresije potrošnje.

Tabela 2.5: Varijable koje će biti uključene u albanske empirijske modele

Naziv varijable	Opis varijable
Ovisne varijable	
rcons	Mjesečna potrošnja po članu, u novim albanskim lekima
lcons	prirodni logaritam mjesečne potrošnje domaćinstva
non-receiver	1 ako domaćinstvo prima/ne prima međunarodne doznake u gotovini i/ili naturi, inače 0
Neovisne varijable	
SIZEHH	Broj članova domaćinstva
SIZEHHSQ	Kvadrat po broju članova domaćinstva

⁸Ova procedura nije korištena za BiH jer raspoloživi podaci ne nude odgovarajuću identifikacionu varijablu.

ADULTS	Broj članova domaćinstva u dobi od 15-60 godina
CHILDREN	Broj djece u domaćinstvu
AGEHH	Starosna dob nositelja domaćinstva (u godinama)
AGEHHSQ	Kvadrat starosne dobi nositelja domaćinstva
MARRIED	1 ako je nositelj domaćinstva u braku, inače 0
MALEHH	1 ako je nositelj domaćinstva muškarac, inače 0
DEP_RAT	Koeficijent ovisnosti (broj ovisnih osoba/broj članova)
DEP_RATSQ	Kvadrat koeficijenta ovisnosti
PRIMARY	1 ako nositelj domaćinstva ima osmogodišnje obrazovanje, inače 0
GYMNASIUM	1 ako nositelj domaćinstva ima srednjoškolsku diplomu, inače 0
VOCATIONAL	1 ako nositelj domaćinstva ima diplomu stručne srednje škole, inače 0
POSTUNI	1 ako nositelj domaćinstva ima diplomu univerziteta ili postdiplomski stupanj, inače 0
CHRONIC	1 ako najmanje jedan član domaćinstva pati od hronične bolesti, inače 0
FTEMP	Broj članova domaćinstva koji imaju stalni posao
ASSET	Indeks imovine domaćinstva zasnovan na imovini iz 2008.
ASSETSQ	Kvadrat Indeksa imovine domaćinstva
SOCIAL	Indeks socijalnog kapitala domaćinstva
REL_DEP	Indeks relativne lišenosti
REL_DEPSQ	Kvadrat Indeksa relativne lišenosti
MIGPERC_PSU	Procenat domaćinstava sa odsutnim migrantima na nivou PJU
URBAN	1 ako domaćinstvo živi u urbanom području, inače 0
MOUNTAIN	1 ako živi u planinskoj oblasti, inače 0
CENTRAL	1 ako živi u centralnoj oblasti, inače 0
COASTAL	1 ako živi u obalnoj oblasti, inače 0

Drugo, učinak doznaka na stope siromaštva i nejednakosti izračunat je uz korištenje predvidive potrošnje. Učinak na nejednakost analiziran je usporedbom između Gini koeficijenta realne potrošnje domaćinstava i Gini koeficijenta potrošnje koja bi se ostvarila u slučaju da nije bilo doznaka. Onda su uspoređeni Gini koeficijenti realne i simulirane potrošnje. Viši Gini koeficijent simuliranog niza podataka navodi na zaključak da doznake smanjuju nejednakost. Simulacija potrošnje domaćinstava bez doznaka obavljena je u skladu sa postojećom stručnom literaturom (v. Acosta i drugi, 2007. i 2008; Adams, 1991; Adams i Cuecuecha 2008. i Barham i Boucher 1998.).

I, na koncu, stope siromaštva i Gini koeficijenti u dva različita perioda, jedan prije krize (2007. i 2008.) i drugi tokom krize (2001. i 2012.) za prethodne korake su procijenjene i uspoređene da bi se provjerila razlika u učinku doznaka na nejednakost između ova dva perioda. Razlike u učinku nejednakosti koji proizvede doznake između ova dva perioda ukazuju na smjer djelovanja globalne ekonomske krize na nejednakost posredstvom kanala koji predstavljaju doznake.

Podaci i deskriptivna statistika

Albanija

Empirijska analiza albanskog slučaja obradit će efekte doznaka na siromaštvo i nejednakost, uz korištenje dva ciklusa ankete o mjerenju životnog standarda (LSMS). Prva anketa je rađena 2008, kao što je bio slučaj i u BiH, a sadrži podatke za „pretkrizni“ scenario. Druga je LSMS iz 2012. godine, koji se smatra anketom rađenom „tokom krize“. LSMS ankete su INSTAT i Svjetska banka radili svake 3-4 godine; posljednja je rađena 2012. godine.

Metodologija albanskih LSMS anketa za 2008. i 2012. godinu bile su slične LSMS anketama rađenim ranijih godina. Ankete su reprezentativne na nivou zemlje. Ovo se postizalo primjenom stratificiranog dvofaznog klasterškog dizajna uzorka u kome su primarne jedinice uzorka (PJU) bile predstavljene popisnim krugovima (PK) iz popisa, a jedinice uzorka druge faze (JUDF) bila su domaćinstva (označena kao DOM).

PK su stratificirana u velika geografska područja, konkretno obalsko, centralno i planinsko područje, kojima pripadaju urbana i ruralna područja, dok je Tirana uzeta kao poseban sloj.

U svakoj odabranoj PJU inicijalno je odabrano 12 DOM primjenom modela vjerovatnoće proporcionalne veličini (VPV). U prvoj fazi uzorkovanja osam među njima je predstavljalo osnovni uzorak, a ostala četiri su smatrala dostupnim zamjenama. Za svaki od odabranih PK odabrano je osam domaćinstava. Uzorak iz 2008. godine obuhvatao je 3.600 domaćinstava, dok je LSMS za 2012. bio reprezentativan za nivo prefektura kao i na nivou velikih geografskih područja, što je rezultiralo uzorkom od 6.671 domaćinstava. Ove ankete sadržavale su različite module i prikupljale su detaljne podatke koji su omogućili izvlačenje znatne količine informacija o karakteristikama domaćinstava.

Deskriptivna statistika o ovisnim i neovisnim varijablama za uvrštavanje u empirijski model data je u odvojenim tabelama za kategorijske i kvantitativne varijable. U Tabeli 3.1 prikazane su proporcije binarnih varijabli za dva skupa podataka, a određeni elementi deskriptivne statistike, konkretno minimum,

maksimum, srednja vrijednost i standardna devijacija kvantitativnih varijabli dati su u tabelama 3.2 i 3.3 za podatke iz LSMS ankete za 2008, odnosno 2012. godinu. Vrijedi istaći da su srednji nivoi potrošnje po članu gotovo identični u periodu prije i tokom krize, mada ima razlika u minimalnim i maksimalnim vrijednostima. I minimalna i maksimalna vrijednost rashoda na potrošnju u 2012. godini su se smanjili.

Detaljnija analiza potrošnje po članu domaćinstva sa aspekta primanja doznaka ukazuje da su 2008. godine domaćinstva koja nisu primala doznake trošila u prosjeku 9.546 KM ALL mjesečno, a domaćinstva koja su primala doznake imala su prosječne rashode na potrošnju od 11.480 KM ALL mjesečno. Ove brojke su u 2012. godini porasle na 10.182 KM ALL, odnosno 12.232 KM ALL mjesečno, što ukazuje na to da su – iako se učestalost doznaka u 2012. smanjila – domaćinstva koja su primala doznake povećala svoj nivo potrošnje za veći iznos. Unakrsno tabuliranje statusa s aspekta primanja doznaka po statusu siromaštva pokazuje da u grupi domaćinstava koja primaju doznake procenat siromašnih ostaje gotovo identičan (4,7% - 4,8%). Štaviše, srednji nivoi potrošnje po članu kod siromašnih i nesiromašnih domaćinstava u dvije praćene godine ostali su na istim realnim nivoima. Ostale razlike mogu se pripisati razlikama u uzorcima prije nego stvarnim promjenama u sastavu populacije. Međutim, valja napomenuti da je bilo primjetnih promjena u obrazovnom nivou nositelja domaćinstava; ovo se može pripisati nedavnim obrazovnim reformama i većoj dostupnosti školovanja.

Tabela 3.1: Proporcije binarnih varijabli, Albanija

Varijabla	2008.	2012.
Indikator primanja doznaka	32,0	6,2
Nositelj/ica domaćinstva je oženjen/udata	84,3	85,5
Nositelj je muškarac	87,9	87,3
Nositelj/ica domaćinstva nema obrazovanje		
Nositelj/ica domaćinstva ima diplomu četvorogodišnje škole ili manje	11,3	4,0
Nositelj/ica domaćinstva ima diplomu osmogodišnje škole ili manje	37,9	33,3
Nositelj/ica domaćinstva ima diplomu gimnazije	16,9	33,1
Nositelj/ica domaćinstva ima diplomu srednje stručne škole	15,8	8,5

Nositelj/ica domaćinstva ima univerzitetSKU diplomu ili poslijediplomski stupanj	10,1	23,9
Najmanje jedan član pati od hronične bolesti	38,5	34,1
Šok pretrpljen u posljednjih 5 godina	45,0*	19,6
Urbano područje	54,9	54,1
Centralna oblast	27,8**	44,1
Planinska oblast	27,8**	16,9
Obalna oblast	27,8**	29,0

* Ova varijabla znači da je šok bio pretrpljen u posljednjih 10 godina umjesto u posljednjih 5 godina.

** LSMS za 2008. obuhvatio je 1.000 domaćinstava za svaki sloj i bio je reprezentativan na nivou slojeva.

Tabela 3.2: Deskriptivna statistika kvantitativnih varijabli za 2008, Albanija

Varijabla	Min.	Max.	Srednja vr.	St. dev.
Veličina domaćinstva	1	16	3,95	1,77
Broj djece	0	7	0,90	1,13
Broj odraslih	1	13	3,36	1,46
Broj međunarodnih migranata	0	9	0,63	1,10
Starosna dob nositelja domaćinstva	20	98	54,65	13,33
Broj stalno zaposlenih članova domaćinstva	0	4	0,02	0,15
Koeficijent ovisnosti	-1,00	1,00	0,75	0,36
Indeks imovine domaćinstva	-5,36	10,93	0,00	2,09
Indeks relativne lišenosti	-5,65	11,23	0,16	1,52
Indeks socijalnog kapitala	-7,15	5,14	0,00	1,65
Udio migranata na nivou PJU	0	95	39,68	21,32
Potrošnja po članu	1.718,47	96.669,43	10.036,86	5.743,44

Tabela 3.3 Deskriptivna statistika za kvantitativne varijable za 2012, Albanija

Varijabla	Min.	Max.	Srednja vr.	St. dev.
Veličina domaćinstva	1	16	3,83	1,656
Broj djece	0	8	0,73	1,015
Broj odraslih	1	10	3,21	1,345
Broj međunarodnih migranata	0	11	0,52	1,11
Starosna dob nositelja domaćinstva	18	102	54,45	13,496
Broj stalno zaposlenih članovadomaćinstva	0	6	0,27	0,749
Koeficijent ovisnosti	-1,5	1	0,81	0,36
Indeks imovine domaćinstva	-2,01	8,91	0,00	1,00
Indeks relativne lišenosti	-3,09	7,35	0,123	0,80
Procenat domaćinstava sa migrantima na nivou PJU	0,00	100,00	25,89	24,38
Potrošnja po članu	1.055,22	74.177,63	10.309,68	5.581,41

Bosna i Hercegovina

Dvije ankete o potrošnji domaćinstava (HBS) iskorištene su u svrhu empirijske analize efekta doznaka na prihodovnu nejednakost u BiH. Prva je izvršena 2007. godine i smatralo se da sadrži potrebne podatke za “pretkrizni” slučaj. Druga je iz 2011. godine i korištena je kao anketa “tokom krize”. Ove dvije ankete su jedine poslijeratne ankete u BiH koje su obuhvatile prikupljanje podataka o potrošnji, uz anketu za mjerenje životnog standarda (LSMS) rađenu 2001. godine (sa tri naknadna ciklusa koje je radila Agencija za statistiku BiH u periodu 2002-2004. i koji su poznati pod nazivom ankete “Živjeti u BiH”).

Anketa HBS iz 2007. sadrži skup modula o porodičnom, obrazovnom i radnom statusu pojedinaca, kao i podatke o svim rashodima domaćinstva kao jedinice. Međutim, podaci dostupni iz ove ankete ne omogućuju podrobnu i detaljnu analizu uvjeta života u zemlji.

U 2011. godini za BiH je razvijena “Proširena anketa o potrošnji domaćinstava” (EHBS) kao postepeni prijelaz ka EU SILC pristupu⁴. Ovoj anketi dodata su i tri nova modula kako bi se prikupilo više informacija o socijalnoj uključenosti, migracijama i doznakama, individualnim prihodima, zdravstvenom stanju i uslugama. Zbog nedostatka pouzdanih podataka iz popisa⁵, procedura uzorkovanja za ove dvije ankete obavljena je klasteriranjem 80 popisnih krugova iz 25 općina (od 142 općine u BiH), a zatim odabirom reprezentativnog uzorka iz tih područja. Uzorkovanje za svaku od ove dvije ankete obavljeno je odvojeno i stoga podaci nisu longitudinalni iako su ankete slijedile istu metodologiju.

Tabele sa deskriptivnom statistikom varijabli korištenih u ekonometrijskoj analizi podataka koji će biti predstavljeni kasnije u ovom radu dati su u nastavku. Budući da lista varijabli obuhvata i kontinuirane i indikativne varijable, a vrijednosti zanimljive za deskriptivnu statističku analizu se za ova dva tipa varijabli razlikuju, odlučili smo da ih organiziramo u dvije odvojene tabele. Stoga su u Tabeli 3.4 prikazane standardne vrijednosti deskriptivne statistike za kontinuirane varijable, a Tabela 3.5 prikazuje procenete podataka sa relevantnim atributima za indikator varijable.

Tabela 3.4: Deskriptivna statistika za korištene kvantitativne varijable, BiH

Varijabla	Broj podataka	Srednja vr.	St. dev.	Min.	Maks.
Starosna dob nositelja (u godinama)	9.115	54,7	14,3	16	97
Veličina domaćinstva (br. članova)	9.115	3,3	1,6	1	15
Koeficijent ovisnosti	9.115	0,7	0,3	0	1
Doznake (u EUR)	9.115	125,4	1.143,9	0	50.000
Potrošnja po članu (u EUR)	9.117	288,4	2.16,7	0	3.209,2

Izvor: Vlastiti proračuni na osnovu Ankete HBS za 2007. i 2011.

⁴EU SILC anketa pruža usporedivu i ažurnu statistiku o prihodima i uvjetima života u pojedinim zemljama članicama EU. Ona je veća i naprednija longitudinalna i međusektorska anketa i otuda ima veći obuhvat nego anketa o potrošnji domaćinstava korištena u BiH. SILC se primjenjuje za izračunavanje „Leaken indikatora“, a to je skup indikatora koji se koristi za planiranje i monitoring evropske socijalne politike putem uspoređivanja indikatora siromaštva i njihovim promjena tokom vremena širom Evropske unije.

⁵ U to vrijeme posljednji popis u BiH bio je onaj obavljen 1991. godine, a nedugo potom zemlja je prošla kroz rat, koji je uzrokovao raseljavanje oko 50% stanovništva, što je podatke iz popisa 1991. učinilo beskorisnim.

Tabela 3.5: Deskriptivna statistika kvalitativnih varijabli korištenih u analizi, BiH

<i>Atribut</i>	<i>% domaćinstava sa datim atributom</i>
<i>Siromašno</i>	22,2
<i>Samozaposlen/a</i>	20,9
<i>Muškarac nositelj domaćinstva</i>	78,3
<i>Nositelj/ica domaćinstva u braku</i>	72,6
<i>Obrazovanje nositelja/ice, srednje</i>	56,5
<i>Obrazovanje nositelja/ice, univerzitetsko</i>	2,7
<i>Obrazovanje nositelja/ice, postdiplomski nivo</i>	0,6
<i>Glavni prihod od penzije</i>	31,8
<i>Glavni prihod od socijalne pomoći</i>	4,4
<i>Glavni prihod iz drugih izvora</i>	22,9
<i>Bez prihoda</i>	3,7
<i>Urbano</i>	41,6
<i>Vlastita kuća</i>	91,7

Izvor: Vlastiti proračuni na osnovu Ankete HBS za 2007. i 2011.

REZULTATI

Albanija

Heckmanove regresivne jednačine koje koriste podatke iz albanskih LSMS anketa iz 2008. i 2012. procijenjene su odvojeno i predstavljene u nastavku u tabelama 4.1 i 4.2.

Tabela 4.1: Rezultati regresije za odrednice potrošnje domaćinstava bez doznaka, uz korištenje podataka albanske ankete LSMS za 2008. godinu

<i>Model za 2008.</i>	Broj podataka =	2.687
	F(24, 448) =	68,38
	Prob > F =	0,0000
	R ² =	0,5133
	Korijen MSE =	0,3475
(Std. greška prilagođena za 449 klastera u PJU)		

Log (potrošnje po članu)	Koef.	Robusna std. greška	t	P>t
Urbano	-0,18	0,03	-5,10	0,00
Planinska	-0,04	0,04	-0,99	0,32
Obalna	-0,01	0,04	-0,18	0,86
Centralna	0,07	0,04	1,98	0,05
Nositelj/ica oženjen/udata	-0,07	0,04	-1,56	0,12
Nositelj je muškarac	-0,04	0,05	-0,76	0,45
Starosna dob	0,00	0,01	0,25	0,81
Kvadrat starosne dobi	0,00	0,00	-0,25	0,80
Osnovno osmogodišnje	0,02	0,03	0,81	0,42
Srednje stručno obrazovanje	0,08	0,04	2,37	0,02
Srednja škola(Gimnazija)	0,08	0,04	2,26	0,02
Univerzitetska diploma ili poslijediplomski stupanj	0,23	0,04	6,04	0,00
Veličina domaćinstva	-0,29	0,03	-10,50	0,00
Kvadrat veličine domaćinstva	0,01	0,00	5,87	0,00
Broj odraslih	0,04	0,01	2,99	0,00
Broj djece	-0,01	0,02	-0,56	0,57
Stalno zaposleni	0,12	0,03	4,22	0,00
Koeficijent ovisnosti	-0,15	0,14	-1,10	0,27
Kvadrat koeficijenta ovisnosti	0,18	0,11	1,57	0,12
Indeks imovine domaćinstva	0,09	0,01	13,76	0,00
Kvadrat indeksa imovine domaćinstva	0,00	0,00	0,65	0,52
Socijalni kapital	-0,02	0,01	-2,37	0,02
Kvadrat socijalnog kapitala	0,00	0,00	0,31	0,76
Ranije iskustvo s migracijama	-0,02	0,02	-0,74	0,46
Konstanta	9,84	0,17	57,59	0,00

Tabela 4.2: Rezultati regresije za odrednice potrošnje domaćinstava bez doznaka s korištenjem podataka albanske LSMS ankete za 2012. godinu

<i>Model za 2012.</i>	Broj podataka = 6.671
Heckmanov model odabira	Cenzurirani podatak = 414
	Necenzurirani podatak = 6.257
	Prob > chi2 = 0,0000
	Wald chi2(21) = 2.170
	Log pseudo vjerojatnoće = -1.459.410

Log (potrošnje po članu)	(Std. greška prilagođena za 834 klastera u PJU)				
	Koef.	Robusna std. greška	t	P>t	
Planinska	-0,04	0,04	-1,22	0,22	
Obalna	-0,11	0,03	-3,26	0,00	
Centralna	0,00	0,03	-0,11	0,91	
Urbano	-0,06	0,02	-2,80	0,01	
Nositelj/ica domaćinstva je oženjen/udata	-0,05	0,03	-1,58	0,11	
Nositelj je muškarac	0,08	0,03	2,48	0,01	
Starosna dob	0,01	0,00	1,90	0,06	
Kvadrat starosne dobi	0,00	0,00	-1,91	0,06	
Diploma srednje škole(gimnazije)	0,09	0,02	4,57	0,00	
Srednje stručno obrazovanje	0,12	0,03	4,39	0,00	
Univerzitetska diploma ili poslijediplomski stupanj	0,21	0,02	9,75	0,00	
Veličina domaćinstva	-0,20	0,02	-8,18	0,00	
Kvadrat veličine	0,01	0,00	9,72	0,00	
Broj odraslih	-0,06	0,02	-2,64	0,01	
Broj djece	-0,08	0,02	-3,54	0,00	
Stalno zaposleni	0,03	0,01	2,46	0,01	
Koeficijent ovisnosti	-0,02	0,04	-0,53	0,60	
Kvadrat koeficijenta ovisnosti	0,01	0,04	0,37	0,71	
Posjed automobila	0,32	0,02	17,87	0,00	
Šok	0,00	0,02	-0,02	0,98	
Hronična bolest	-0,01	0,02	-0,86	0,39	
Konstanta	9,61	0,11	90,98	0,00	

Efekti doznaka na siromaštvo i nejednakost procijenjeni su kao razlike između stvarnih i simuliranih podataka o rashodima na potrošnju. Rezultati su dati u nastavku u Tabeli 4.3 za 2008. i u Tabeli 4.4 za 2012.

Tabela 4.3: Efekat doznaka na siromaštvo i nejednakost u 2008, Albanija

2008.		Siromaštvo			Nejednakost
		Broj siromašnih	Dubina	Jačina	Procenat
Ukupno	Stvarno	12,4	2,3	0,7	28,2
	Predviđeno	21,2	6,3	3,0	30,9
	Razlika	8,76	3,96	2,30	2,7
Urbano	Stvarno	10,1	2,0	0,6	29,5
	Predviđeno	15,4	3,9	1,7	31,3
	Razlika	5,3	1,9	1,1	1,8
Ruralno	Stvarno	14,6	2,6	0,7	26,0
	Predviđeno	26,8	8,5	4,4	28,7
	Razlika	12,2	5,9	3,7	2,7
Primatelji doznaka	Stvarno	10,8	1,8	0,4	26,0
	Predviđeno	49,1	19,4	11,2	30,2
	Razlika	38,3	17,6	10,8	4,1

Tabela 4.4: Efekat doznaka na siromaštvo i nejednakost u 2012, Albanija

2012.		Siromaštvo			Nejednakost
		Broj siromašnih	Dubina	Jačina	Procenat
Sveukupno	Stvarno	14,3	2,9	1,0	26,9
	Predviđeno	14,6	3,0	1,0	26,6
	Razlika	0,24	0,08	0,03	-0,3
Urbano	Stvarno	13,6	2,9	0,9	27,7
	Predviđeno	13,8	2,9	0,9	27,5
	Razlika	0,2	0,0	0,0	-0,3
Ruralno	Stvarno	15,3	3,0	1,0	25,7
	Predviđeno	15,5	3,1	1,1	25,3
	Razlika	0,3	0,1	0,0	-0,4
Primatelji doznaka	Stvarno	9,4	1,5	0,4	25,5
	Predviđeno	14,4	3,2	1,0	20,5
	Razlika	5,0	1,6	0,6	-5,0

Ovi rezultati ukazuju da su broj siromašnih, dubina i jačina siromaštva te nejednakost porasli od 2008. do 2012. godine. Ove promjene bile su naglašenije u urbanim u usporedbi sa ruralnim područjima. Učinak doznaka na broj siromašnih ostao je pozitivan i prije i tokom krize, sa 2,6, odnosno 0,24 procentna poena, dok je učinak prije krize bio viši. Ovo se može pripisati činjenici da su osobne doznake bile više 2008. nego 2012. godine; štaviše, veći procenat domaćinstava primao je doznake 2008. u odnosu na 2012. godinu. Bilo je i razlika od oko 2 procentna poena između efekata međunarodnih doznaka na broj siromašnih u ruralnim i urbanim područjima u 2008. i 2012. godini. Domaćinstva koja su bila primatelji doznaka imala su niže stope siromaštva za 9 procentnih poena u 2008. i 5 u 2012. godini, što je bila posljedica doznaka koje su primali od svojih članova domaćinstva u inozemstvu.

Kad je u pitanju jaz siromaštva i njegova dubina, rezultati prate isti obrazac iako su efekti niži u smislu procentnih poena. Ovi rezultati ukazuju da je efekat u 2008. bio ograničen. Međutim, u 2012. godini međunarodne doznake nisu imale učinka na jaz siromaštva i njegovu dubinu. Ovo se može objasniti smanjenom učestalošću doznaka u skupini siromašnih domaćinstava i niskim nivoima primljenih doznaka. Ova pretpostavka potvrdila se pregledom deskriptivne statistike, koja je pokazala da je u 2012. godini tek 3,1 procenata siromašnih domaćinstava primalo doznake. Učinak međunarodnih doznaka na nejednakost, mjerenu razlikama između stvarnog i simuliranog Gini koeficijenta u hipotetskom scenariju “bez doznaka” ukazuje da su u 2008. doznake imale opadajući efekat na nejednakost. Međutim, smjer ovog efekta promijenio se 2012. godine, iako je sam efekat doznaka na nejednakost 2012. godine bio gotovo zanemarljiv. Međutim, bitno je uočiti da se efekat koji su doznake imale na nejednakost među domaćinstvima koja su primala doznake značajno izmijenio od 2008. do 2012. godine: varirao je od smanjenja od 4,1 procentnih poena do povećanja od 5 procentnih poena. Sveukupni efekat bio je mnogo niži zbog nižeg procenta domaćinstava koja su primala doznake u populaciji, što je prikazano u deskriptivnoj statistici.

Bosna i Hercegovina

U Tabeli 4.5 prikazani su rezultati polazne regresije za Federaciju Bosne i Hercegovine (FBiH). Kad promatramo pojedine kolone, prvo uočavamo polazne vrijednosti u prvoj koloni, dok se u drugoj i trećoj koloni testira ima li razlika u efektu doznaka na siromaštvo kod domaćinstava koja se razlikuju po teritorijalnom rasporedu, odnosno po rodu. U četvrtoj koloni testira se uloga krize, a peta i šesta kolona služe da se provjeri razlikuje li se efekat krize za dvije prethodno razmatrane karakteristike domaćinstava. U slučaju BiH, podaci nisu bili dostupni za etničke razlike u Federaciji. Prvo ćemo razmatrati rezultate općenito, a zatim se usredsrediti na varijable koje su nam od posebnog interesa.

Tabela 4.5: Polazni rezultati za siromaštvo – Bosna i Hercegovine

Ovisna varijabla: Indikator, jedan za siromaštvo (potrošnja niža od 60% srednje potrošnje)						
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	Polazna vrijednost	Rod, teritorijalni spored	teritorijalni spored	Kriza		Rod, teritorijalni raspored tokom krize
Starosna dob nositelja/ice domaćinstva	-0.009***	-0.009***	-0.009***	-0.009***	-0.009***	-0.009***
Starosna dob nositelja/ice domaćinstva, kvadrirana	0.000***	0.000***	0.000***	0.000***	0.000***	0.000***
Bračni status nositelja/ice domaćinstva						
1 ako je u braku	-0.016	-0.016	-0.015	-0.016	-0.016	-0.015
Obrazovanje nositelja/ice domaćinstva						
1 ako je završio/la osnovnu školu	-0.023*	-0.023*	-0.022*	-0.023*	-0.023*	-0.023*
Obrazovanje nositelja/ice domaćinstva						
1 ako ima nezavršenu ili završenu srednju školu	-0.126***	-0.126***	-0.126***	-0.126***	-0.126***	-0.126***
Obrazovanje nositelja/ice domaćinstva						
1 ako ima višu ili visoku stručnu spremu	-0.198***	-0.198***	-0.198***	-0.198***	-0.198***	-0.198***
Veličina domaćinstva (broj članova)	0.100***	0.100***	0.100***	0.100***	0.100***	0.100***
Kvadrat veličine domaćinstva	-0.005***	-0.005***	-0.005***	-0.005***	-0.005***	-0.005***
Procenat ovisnih članova u odnosu na ukupan broj članova domaćinstva	0.202***	0.202***	0.202***	0.201***	0.200***	0.201***
Glavni izvor prihoda						
1 ako je penzija glavni izvor prihoda	-0.005	-0.005	-0.006	-0.004	-0.004	-0.005
Glavni izvor prihoda						

Glavni izvor prihoda					
1 ako je glavni izvor prihoda iz nekog drugog izvora	-0,007	-0,007	-0,007	-0,008	-0,008
Bez prihoda					
1 ako domaćinstvo nema prihoda	0,032	0,032	0,031	0,033	0,033
Vlasita kuća					
1 ako domaćinstvo posjeduje vlastitu kuću	-0,086***	-0,086***	-0,086***	-0,085***	-0,086***
Uloga roda i teritorijalnog rasporeda					
Urbano					
1 ako je urbano	-0,047***	-0,047***	-0,047***	-0,047***	-0,047***
Rod nositelja/ice domaćinstva					
1 ako je muškarac	0,020	0,020	0,018	0,021	0,020
Uloga krize					
2011.					
1 za 2011. godinu (tokom krize)	0,038***	0,038***	0,038***	0,036***	0,036***
Doznake					
Doznake (u EUR)	-0,001	-0,002	-0,019	-0,013	-0,002
Uloga doznaka i roda i teritorijalnog rasporeda					
Urbano x Doznake	0,004			-0,050	
Muškarac nositelj domaćinstva x Doznake		0,025			-0,027
Uloga doznaka u krizi i teritorijalnim rasporedom					
Doznake x 2011			0,029	-0,002	0,057
Urbano x Doznake x 2011				0,147	
Muškarac nositelj domaćinstva x Doznake x 2011					0,046
Broj podataka	9,030	9,030	9,030	9,030	9,030

U načelu, rezultati imaju očekivane znakove i većina su statistički značajni. Štaviše, znakovi koeficijenta konzistentni su za razne specifikacije modela, što ukazuje da nisu osjetljivi na uključanje ili isključenje pojedinih varijabli. Od demografskih karakteristika domaćinstava koja su uključena u model, s aspekta siromaštva bitne su starosna dob i nivo obrazovanja nositelja domaćinstva, kao i veličina i sastav (broj ovisnih članova) domaćinstva. Starosna dob nositelja domaćinstva smanjuje vjerojatnoću siromaštva; ova vjerojatnoća je nelinearna, ali ipak negativna za sve starosne skupine⁶. Pri prosječnoj vrijednosti, vjerojatnoća siromaštva opada za 0,1% sa svakom godinom povećanja starosne dobi nositelja domaćinstva. U pogledu obrazovanja, rezultati ukazuju da je manje vjerojatno da će domaćinstva čiji su nositelji dosegli pasti u siromaštvo. Ovo važi za sve nivoe obrazovanja, dok učinak na smanjenje siromaštva raste sa svakim povećanjem nivoa obrazovanja. U usporedbi sa domaćinstvima čiji nositelji nisu obrazovani, domaćinstva čiji nositelji imaju samo osnovno obrazovanje imaju 2,3% manju vjerojatnoću da će biti siromašna, domaćinstva čiji nositelji imaju srednje obrazovanje imaju 13% manju vjerojatnoću da će biti siromašna, dok je vjerojatnoća da će domaćinstva čiji nositelji imaju tercijski nivo obrazovanja biti siromašna manja za 20%. I broj članova domaćinstva je bitan, pošto svaki dodatni član domaćinstva povećava vjerojatnoću siromaštva za gotovo 10%, što ukazuje da su, u prosjeku, veća domaćinstva siromašnija od manjih⁷. Povrh toga, vjerojatnoća da će domaćinstva sa većim brojem ovisnih članova (djeca i stari) pasti u siromaštvo veća je za 20%. Bračni status i rod nositelja domaćinstva nisu pokazali da imaju statistički značajan utjecaj na siromaštvo.

Kad je riječ o prihodima, ustanovili smo da se jedino kad su socijalni transferi glavni izvor prihoda domaćinstva vjerojatnoća siromaštva povećava za oko 4%. Ako je glavni izvor penzija ili bilo koji drugi izvor, to s aspekta siromaštva nema značaja. Posjedovanje vlastite kuće smanjuje vjerojatnoću siromaštva.

Razlika između ova dva perioda otkriva da je, ako nema nikakvih drugih promjena, vjerojatnoća siromaštva bila u prosjeku 4% veća u periodu tokom krize (2011.) nego prije krize (2007). Ovo je bilo očekivano i može se bar u određenoj mjeri objasniti negativnim efektom koji je ekonomska kriza imala na životni standard domaćinstava u BiH.

Doznake, koje predstavljaju središnju temu ove studije, u prosjeku nisu pokazale da imaju ikakav efekat na siromaštvo. Međutim, neki aspekti disagregacije ovog efekta po raznim skupinama domaćinstava predstavljeni u drugim modelima

⁶Vjerojatnoća siromaštva postaje pozitivna tek nakon dobi od 145 godina.

⁷Iako je varijabla za kvadraturu veličine domaćinstva statistički značajna, efekat veličine domaćinstva postaje negativan tek za domaćinstva sa 20 ili više članova.

otkrili su izvjesne pozitivne efekte.

U naredne dvije kolone (2. i 3.) uzimamo u obzir diferencijalne efekte doznaka na siromaštvo za domaćinstva kod kojih postoje razlike u teritorijalnom rasporedu i rodu nositelja. Ovi rezultati upućuju da učinak doznaka na siromaštvo ne varira po teritorijalnom rasporedu (2. kolona) niti po rodu nositelja (3. kolona). Ovo možda ne izgleda iznenađujuće s obzirom da prosječan udio doznaka u potrošnji domaćinstava ne varira mnogo između urbanih i ruralnih domaćinstava, kao ni između onih u kojima su nositelji muškarci, odnosno žene.

Ponašanje doznaka prije, naspram onog tokom krize, kao što je naznačeno u četvrtoj koloni, takođe nije drugačije od njihovog efekta 2007. godine. U oba slučaja prosječan efekat doznaka na siromaštvo nije bio statistički različit od nule. Posljednja kolona u Tabeli 4.5 razlaže efekat doznaka tokom krize promatran kroz rod i teritorijalni raspored. I mada je u 2011. godini efekat doznaka ostao isti i za domaćinstva čiji su nositelji muškarci i za ona u kojima su to žene (bez značaja za oba tipa domaćinstava), teritorijalni raspored mogao bi biti od značaja. Efekta doznaka u urbanim sredinama u 2011. godini bio je pozitivan i statistički marginalno značajan, što ukazuje da je u 2011. veća vjerojatnoća da će domaćinstva koja primaju doznake i žive u urbanim područjima biti siromašna⁸. Veća ranjivost na siromaštvo kao posljedica krize u urbanim u odnosu na ruralna područja može se objasniti postojanjem različitih mehanizama snalaženja u ruralnim područjima (kao što je naturalna poljoprivreda), kojih nema u urbanim područjima.

Glavni okvirni zaključak analize doznaka u BiH jeste da nisu imale učinka na smanjenje siromaštva prije ili tokom krize, bez obzira na rod nositelja ili teritorijalni raspored domaćinstava, sa izuzetkom ruralnih domaćinstava 2011. godine.

Rezultati regresione procjene modela korištenog za analizu efekta doznaka na nejednakost specificiranog u jednačini br. 2, koja identificira odrednice potrošnje domaćinstava bez doznaka, prikazani su u nastavku u Tabeli 4.6.

Tabela 4.6: Rezultati regresije za odrednice potrošnje domaćinstava bez doznaka, BiH

Ovisna varijabla: Logaritam potrošnje po članu domaćinstva	
Rod nositelja/ice domaćinstva (1 ako je muškarac)	-0,116***
Starosna dob nositelja/ice domaćinstva (u godinama)	0,00743
Starosna dob nositelja/ice domaćinstva, kvadrirana	-2,95E-05
Bračni status nositelja/ice domaćinstva (1 ako je u braku)	0,0194
Obrazovanje nositelja/ice domaćinstva (1 ako nije ili ako je završio srednju školu)	0,203***

⁸ Isti koeficijent za 2007. godinu nije statistički značajan.

Obrazovanje nositelja/ice domaćinstva (1 ako ima višu ili visoku stručnu spremu)	0,633***
Obrazovanje nositelja/ice domaćinstva (1 ako ima postdiplomski nivo obrazovanja)	0,640***
Veličina domaćinstva (Broj članova)	-0,222***
Kvadrat veličine domaćinstva	0,0108***
Procenat ovisnih članova u odnosu na ukupan broj članova domaćinstva	-0,482***
Glavni prihod (1 ako je penzija glavni prihod)	-0,0408
Glavni prihod (1 ako je socijalna pomoć glavni prihod)	-0,0903**
Glavni prihod (1 ako glavni prihod dolazi iz nekog drugog izvora)	0,0469*
Bez prihoda (1 ako je domaćinstvo bez prihoda)	0,0773*
Vlastita kuća (1 ako domaćinstvo posjeduje vlastitu kuću)	0,172***
Samozaposlenost (1 ako domaćinstvo ima privatni biznis)	-0,0586**
Urbano (1 ako je urbano)	0,129***
2011. (1 za 2011 - tokom krize)	-0,0742***
Konstanta	6,482***
Opservacije	4.538
R2	0,246

Izvor: procjene autora

*, ** i *** označavaju statističku značajnost na nivou od 10, 5 odnosno 1%.

Gini koeficijenti dobijeni na osnovu simulirane potrošnje i stvarne potrošnje i za 2007. i za 2011. godinu izračunati su i uspoređeni u Tabeli 4.7 u nastavku.

Tabela 4.7: Gini koeficijenti za realnu i simuliranu potrošnju, BiH

	Gini koeficijent	
	Realna potrošnja	Potrošnja bez doznaka
2007.	0,342	0,343
2011.	0,367	0,366
Panel	0,355	0,355

Izvor: Procjene autora

Ovi rezultati upućuju na to da se nejednakost povećala od 2007. do 2011. godine za 2,5 procentnih poena. Kad se usporede Gini koeficijenti zasnovani na stvarnoj i simuliranoj potrošnji, možemo vidjeti da je efekat nejednakosti koji izazivaju doznake mali i da ima drugačiji smjer učinka. Gini iz 2007. godine zasnovan na

simuliranoj potrošnji bio je veći, ali samo za 0,1 procentni poen, što ukazuje da primanje doznaka smanjuje nejednakost u Bosni i Hercegovini; međutim, ovaj učinak je bio zanemarljiv. U 2011. godini uočen je efekat istog intenziteta, ali u drugom smjeru. Ovo ukazuje da je u 2011. godini učinak doznaka bio da su povećale nejednakost, ali samo u maloj mjeri.

ZAKLJUČCI

Rezultati prezentirani u ovom radu pokazuju da efekti doznaka na siromaštvo i nejednakost u Albaniji i BiH ostaju čisto empirijsko pitanje, što je pomenuto u uvodnom odjeljku kao jedan od motiva za ovo istraživanje. Kada se usporede rezultati iz ove dvije zemlje, možemo vidjeti da ni u jednom od dva slučaja nema efekata doznaka na siromaštvo i nejednakost, ali i da ovaj rezultat nije jednosmjernan. Kada detaljnije analiziramo deskriptivnu statistiku, vidimo da se razlozi za takve razlike u efektima mogu u velikoj mjeri pripisati razlikama u nivou doznaka među pojedinim segmentima distribucije prihoda. U Albaniji su doznake više usmjerene siromašnima i stoga je njihov efekat na siromaštvo i nejednakost značajan i pozitivan (smanjuju se i siromaštvo i nejednakost). Nasuprot tome, doznake u BiH slijede “zvonoliku” krivu, što znači da više ciljaju na ljude u srednjem dijelu distribucije prihoda i stoga njihov efekat na siromaštvo i nejednakost ostaje zanemarljiv. Štaviše, obrazac promjene ovog efekta kao posljedica kriza takođe je nestandardan.

Rezultati za Albaniju pokazuju kako su doznake pomogle da se u značajnoj mjeri smanji siromaštvo i kako je njihov efekat na smanjenje nejednakosti pozitivan. Ovo je bilo posebno naglašeno 2008. godine, dok je 2012. godine intenzitet ovog efekta bio manji. Ovo se može pripisati i smanjenju priliva doznaka u zemlju, što je posebno pogodilo siromašna domaćinstva primatelje doznaka. Deskriptivna analiza pokazala je da su i pokazatelji siromaštva i nejednakosti porasli u 2012. u usporedbi sa 2008. godinom, što potvrđuje da je kriza pogoršala stanje u zemlji u pogledu siromaštva i nejednakosti. Ako usporedimo intenzitet efekta doznaka po ova dva pokazatelja između 2008. i 2012, takav negativan trend kod pokazatelj siromaštva i nejednakosti može se u velikoj mjeri pripisati smanjenom prilivu doznaka.

Usprkos očekivanjima da će efekat doznaka na prihodovnu nejednakost biti značajan u ovim zemljama u koje pristiže značajan priliv doznaka, rezultati za BiH, zasnovani na dostupnim empirijskim podacima, ukazuju da se takav zaključak ne može prihvatiti. Efekta doznaka na prihodovnu nejednakost u BiH, kako prije tako i tokom krize, ostaje zanemarljiv. Povrh toga, efekat doznaka na nejednakost nije se mijenjao tokom krize. Ipak, činjenice iznesene u ovom radu upućuju da

se prihodovna nejednakost u BiH povećala za vrijeme krize; ali ovo nije nužno uzrokovano smanjenim prilivom doznaka. Uzrok za takav trend treba tražiti u drugim faktorima koji utječu na nejednakost, a koji bi mogli biti i interne prirode.

Rezultati ove studije, kao i prethodnih radova, jesu da analizirane odrednice prihodovne nejednakosti u raznim zemljama ne dovode do jasnih zaključaka i, prema tome, ne omogućuju generalizacije. Ipak, ovaj rad treba promatrati kao doprinos empirijskoj stručnoj literaturi o vezi između doznaka i nejednakosti i, shodno tome, kao doprinos analizi efekta globalne ekonomske krize, a posebno kanala kojima se njen utjecaj prenosi.

Literatura

- Acosta, P. Fajnzylber, P and Lopez, J.H. 2007. *The Impact of Remittances on Poverty and Human Capital: Evidence from Latin American Households Surveys*. World Bank Policy Research Working Paper 4247.
- Acosta, P. Fajnzylber, P and Lopez, J.H. 2008. *What is the Impact of International Remittances on Poverty and Inequality in Latin America?* World Development, Vol. 36.
- Adams, Jr. R. H. 2004. *Remittances and Poverty in Guatemala*. World Bank Policy Research Working Paper, No. 3418.
- Adams, Jr. H. R. 2006. *Remittances and Poverty in Ghana*. World Bank Policy Research Working Paper, No. 3838.
- Adams, R.H and Cuenquecha, A. 2008. *The Impact of Remittances on Poverty and Inequality in Ghana*. Policy Research Working Paper 4732.
- Adams, Jr. R. H. 1991. *The Effects of International Remittances on Poverty, Inequality, and Development in Rural Egypt*. IFPRI Research Report No. 86, Washington: IFPRI.
- Adams, R. 1989. *Worker Remittances and Inequality in Rural Egypt*. Economic Development and Cultural Change Vol. 38, pp. 45–71.
- Anyanwu, J. 2011. *International Remittances and Income Inequality in Africa*. African Development Bank Group Working Paper No. 135.
- Bank of Albania. 2007. *Annual Report 2007*. Tirana, Albania: Bank of Albania.
- Banga, R and Sahu, P.K. 2010. *Impact of Remittances on Poverty in Developing Countries*. Social Sciences Working Paper id 3100.
- Barham, B and Boucher, S. 1998. *Migration, Remittances and Inequality: Estimating the Net Effects of Migration on Income Distribution*. Journal of Development Economics, Vol. 55, No. 2, pp. 307 – 331.
- Benedictis, G. Calfat, G. Rivas, A and Salvador, A. 2008. *Looking Behind the Remittances: A Counterfactual Analysis of the Impact of Migration and Remittances on Poverty in the Philippines*. Antwerpen Institute of Development Policy and Management, Working Paper No. 2008/03.
- Beyene, B. M. 2011. *The Effect of International Remittances on Poverty and Inequality in Ethiopia*. University of Oslo, mimeo.
- Brown, R. P. C and Jimenez, E. 2007. *Estimating the Net Effects of Migration and Remittances on Poverty and Inequality: Comparison of Fiji and Tonga*. UNU-WIDER Research Paper No. 2007/23.
- Cochran, W.G and Rubin, D.B. 1973. *Controlling Bias in Observational Studies: A Review*. Sankhya, ser. A, Vol. 35, No. 4, pp. 417-446.
- De Haas, H. 2007. *Remittances, Migration and Social Development: a Conceptual Review of the Literature*. United Nations Research Institute for Social Development. Social Policy and Development Programme Paper No. 34.
- De Haas, H. 2007. *The Impact of International Migration on Social and Economic Development in Moroccan Sending Regions: a Review of the Empirical Literature*. International Migration Institute Paper 3.
- de Zwager, N and Gressmann W. 2009. *Maximising the Development Impact of Migration-related Financial Flows and Investment from Austria to Bosnia and Herzegovina*. IASCI and IOM Report, prepared for OeEB.

- de Zwager, N and Gressman W. 2010. *Maximizing the Development Impact of Migration-related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina*. IASCI and IOM Sarajevo.
- Gubert F, Lassourd, T and Mesple-Soms, S. 2010. *Do Remittances affect Poverty and Inequality? Evidence from Mali*. Paris-Dauphine University. Document De Travail No. DT/2010-08.
- Guest, P. 1998. *Assessing the Consequences of Internal Migration: Methodological Issues and a Case Study on Thailand based on Longitudinal Household Survey Data*. Pp. 275-218. In Bilsborrow R. (ed). *Migration, Urbanization and Development: New Directions and Issues*. Norwell MA: United Nations Population Fund and Kluwer Academic Publishers.
- Heckman, J. 1979. *Sample Selection Bias as a Specification Error*. *Econometrica* Vol. 47, No. 1, pp. 153-61.
- Lianos, T. 2005. *Migration in the Balkans*. Department of Economics, Athens University of Economics and Business. Available at: <siteresources.worldbank.org/PGLP/Resources/Theodore_Lianos.doc>
- Oberoi, A.S., Prasad, P.H and Sardana, M.G. 1989. *Determinants and Consequences of Internal Migration in India*. Studies in Bihar, Kerala and Uttar Pradesh. Delhi: Oxford University Press.
- Ratha, D and Sirkeci, I. 2010. *Remittances and the Global Financial Crisis*, Editorial, *Migration Letters*, Vol. 7, No. 2, pp. 125–131.
- Stark, O. Taylor, J.E. Yitzhaki, S. 1986. *Remittances and Inequality*, *Economic Journal*, Vol. 96, No. 383, pp. 722-740.
- Taylor, J. E and Wyatt, T.J. 1996. *The Shadow Value of Migrant Remittances, Income and Inequality in a Household-farm Economy*. *Journal of Development Studies*, Vol. 32, No. 6, pp. 899-912.

U ovoj sjajnoj zbirci članaka o migracijama u Jugoistočnoj Evropi autori i autorice istražuju vezu između migracije i razvoja u nekoliko zemalja tog regiona. U najvećem broju zemalja Jugoistočne Evrope migracije su usko vezane sa socio-ekonomskim i političkim razvojem regiona.

Društva Zapadnog Balkana u posljednje dvije decenije doživjela su velike emigracije i odliv mozgova, a očekuje se da će se ovaj trend nastaviti. Istovremeno, zemlje tog regiona spadaju u one koje imaju najveći iznos doznaka u svijetu. Uz to, značajan dio stranih investicija u te zemlje iniciraju ili pomažu migranti, povratnici i transnacionalne mreže migranata. U stvari, efekti migracije na razvoj regiona ne smiju biti precijenjeni. Ipak, veza između migracije i razvoja u zemljama regiona još nije dovoljno istražena u literaturi.

Ovu knjigu će s radošću dočekati svi oni koje zanimaju višestruke veze između migracija i razvoja. Ova uvjerljiva zbirka članaka uključuje značajne rasprave o efektima doznaka, kao i o ulozi migranata i povratnika u socio-ekonomskom razvoju Zapadnog Balkana.

Marko Valenta, profesor norveškog Univerziteta za nauku i tehnologiju (koautor knjige sa Sabrinom P. Ramet The Bosnia Diaspora, Integration in Transnational Communities (Bosanskohercegovačka dijaspora, integracija u transnacionalne zajednice), 2011.

U ovom zborniku interdisciplinarno se problematizira povezanost migracija s razvojem, prvenstveno iz perspektive iseljeničkih zemalja, i time proširuju spoznajni horizonti o temi tako važnoj za cijeli region Zapadnog Balkana. Analizom su obuhvaćena ključna pitanja koja se tiču migracija u kontekstu razvoja, kao što su: dislocirani ljudski kapital, mogućnosti cirkulacije / transfera znanja i kapitala, efekti novčanih doznaka u zemlji porijekla i njen institucionalni okvir, transnacionalni poduzetnici i slično. Izuzetnosti Zbornika naročito doprinosi metodološki i teorijski pristup eminentnih istraživača/ica koji/e potpisuju priložene radove. Knjiga nije namijenjena samo stručnom dijelu javnosti već i svima koji su zainteresirani za neki od razmatranih segmenata razvojne dimenzije migracija.

Dr. sc. Mirza Emirhafizović

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina